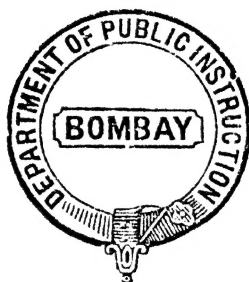

૩૧૬૭

ભૂગોળવિદ્યાનાં મૂળતત્ત્વો.

ભાગ ૧.

કીમત પોણા બે આના.

The Department of Public Instruction, Bombay.

OUTLINES OF GEOGRAPHY.

PART I.

BY

SIR T. C. HOPE, K. C. S. I., C. I. E.

REVISED, CORRECTED, AND ENLARGED

BY

RAO SAHIB M. R. NILKANTH, C.I.E.,

GUJARATI TRANSLATOR, EDUCATIONAL DEPARTMENT.

SEVENTH EDITION, 60,000 COPIES.

*Registered for copy-right under the Government of
India's Act XXV. of 1867.*

BOMBAY:

GOVERNMENT CENTRAL BOOK DEPÔT.

1887.

(All rights reserved.)

Price One Anna and Nine Pies.

BOMBAY:

PRINTED AT THE EDUCATION SOCIETY'S PRESS, BYCULLA,

3856

મુંબઈ ઈલાકાનું સરકારી કેળવણીખાતું.

ભૂગોળવિદ્યાનાં મૂળતત્ત્વો.

ભાગ ૧.

રચનાર,

સર ટી. સી. હોપ.

તમાં સુધારો વધારો કરનાર

રાવસાહેબ મહીપતરામ રૂપરામ નીલકંઠ,
સી. આઈ. ઈ.,

ગૂજરાતી ટ્રાન્સલેટર, એન્યુકેશનલ ડીપાર્ટમેન્ટ.

આવૃત્તિ સાતમી—૬૦,૦૦૦ પ્રત.

આ પુસ્તકની માલિકી સન ૧૮૬૭ ના રૂપ મા આક્ટ મુજબ રાખેલી છે.

મુંબઈ:

ગવર્નમેન્ટ સેન્ટ્રલ પ્રિન્ટ ડીપો.

ઈ ૦ સન ૧૮૮૭.

આ પુસ્તક સંબંધી સર્વે અધિકાર સરકારે સ્થાપીત રાખેલા છે.

કીમત પાણાએ આના.

મુખ્ય:

એન્ડ્રુકેશન સોસાયટીના છાપખાનામાં છાપ્યું છે.

ભૂગોળવિદ્યા મળાવવાવિષે

મહેતાજીને સૂચના.

ભૂગોળવિદ્યા નીચે લખ્યા પ્રમાણે શીખવવી.—

૧. નિશાળમાં જો ઠેકાણે છોકરા એસતા હોય, તે જગ્યાના ભોંય તળીઆની નકશો છોકરાંને પૂછી પૂછીને પાઠીઆ ઉપર મહેતાજીએ કહાડવો ને તેમને સમજાવવું કે, આ જગ્યા માઠી છે, તેના આ નાનો નકશો થયો.

૨. નિશાળની જગ્યા કદી લાંબી હોય તો પાઠીઆ ઉપર તેના નકશો જણી જોઈને ચોરસ પાડવો, ને પછી છોકરાંને પૂછવું કે આ બરાબર છે કે ? પછી તેમની પાસે ખરી વાત કહેવડાવવી ને તે નકશો સુધારવો, ઝમટલે તેમનાં મનમાં બધી વાત બરાબર ઠસશે. એજ રીતે નિશાળની જગ્યા ચોરસ હોય તો પહેલાં તેના નકશો લાંબો કહાડવો, ને ખીજી પાણુ એવી એવી હિકમત કરવી કે, તેથી છોકરાં બરાબર સમજેછે કે નહિ તેની પરીક્ષા થાય ને વળી જો સમજતાં હોય તે તેમનાં મનમાં બરાબર ચોટે. ત્યારપછી દિશા-એની સમજણ પાડવી, ને તે દિશાએ પ્રમાણે નિશાળની આસપાસ થોડાં ધર ને રસ્તા હોય તેના બને તેટલો નકશો કહાડીને બતાવવો. એ રીતે એક કુળીઆનો નકશો પૂરો કરવો. છોકરાંની નજરમાં તે બરાબર ઠસે, ત્યારે તે બૂંચી નાંખીને તેણે પાછો નાનો કહાડવો. પછી ગામની ખીજી માઠી માઠી થોડી રોડીએ ચાર દિશા પકડીને કહાડવી. એ રીતે આખા ગામનો નકશો તૈયાર કરવો. તે ગામને

કોઠ હોય તો તે પણ લીટીઆ દોરીને કહાડી બતાવવો. આ રીતે તે ગામના નકશો બરાબર તે છોકરાંનાં મનમાં ઠસે આટલે તે બૂચી નાંખીને ખીજે નાનો કહાડવો; તેની વચમાં કાંઈ કહાડવું નહિ. પછી આસપાસ લગતાં ગામ હોય તે તથા ખીજાં કુરતાં ગામ છોકરાંને પૂછી પૂછીને તેઆ દિશા બતાવે ને તે ખરી હોય તો તે લખવાં, ને જેટલે ગાઉને છેટે હોય, તેના માપ પ્રમાણે છેટે લખી તેમ કરવાનું કારણ કહેવું. આટલે છોકરાંને સમજણ પડે કે, નકશામાં ગામડાંની વચમાં જે અંતર હોયછે તે ગાઉના માપ પ્રમાણે છે, આશરે કે અમથું મૂકેલું નથી. આ રીતે આસપાસ ડુંગરા, ટેકરા, તળાવ, નદીઆ કે ખીજું આવું હોય તે કહાડવું. જે પરગણામાં નિશાળ હોય, તેના નકશો પાટીઆ ઉપર આ રીતે તૈયાર કરી બતાવવો, ને એતી હુનર વગેરેની ટૂંકામાં હકીકત કહેવી. પછી તેને નાનો કહાડીને તેની જોડે એક ખીજું પરગણું કહાડીને તેની દિશા, સીમા, નદીઆ, ડુંગર, વગેરે હોય તે શીખવવું; પછી તેમાંનાં મોટાં ગામ લખી બતાવવાં ને પાક વગેરેની સહજ હકીકત કહેવી. આ રીતે લગતાં પરગણું જોડીને આખા જિલ્લાનો કે એજન્સિનો નકશો પૂરો કરવો. જે પરગણામાં નિશાળ હોય તેની જેટલી જીણી હકીકત શીખવી આ તેટલી ખીજાં પરગણાંની બતાવવી નહિ. જેમ જેમ નકશો મોટો થતો જાય, તેમ તેમ જીણી વાતો પડતી મૂકીને મોટી બાબતો લેવી. ખીજા જિલ્લા તથા એજન્સિનાં નામ, સીમા, નીપજ, હુનર, રોજગાર વગેરેની ટૂંકી હકીકત, તાલુકાનાં નામ, મુખ્ય કરઆ કે ચાડા બહુ મોટાં ગામ, મુખ્ય નદીઆ, પહાડ, વગેરે માત્ર શીખવવાં. ચોપડીમાં પરજિલ્લા વગેરેની જીણી બાબતો છે તે મૂકી દેવી. વળી સમજવું જે, નદીઆને મોટે વાંકીચૂક

હોઠીઆ દોરેછે, સરોવરને ડેકાણે કુંડાળું કહોડેછે, ને ગા-
મને માટે ટપકું કહોડેછે. નદીના વહેવા પરથી દેશનો જિ-
યાણુનો ને નીચાણુનો ભાગ ખતાવવો. એ રીતે ખીજી
ખાખતો પણ કહી સમજાવવી. હાથે કાળા પાટીઆ ઉપર
સીતરેલા નકશા ઉપરથી શીખવ્યા પછી વખતે વખતે છા-
પેના નકશા દેખાડવા. એમ કરીને સર્વે જિલ્લા ને ઇલાકા-
ને એકઠો નકશો કહાડીને ગૂજરાત પ્રાંત પૂરો કરવો. પછી
આખી ગૂજરાતનું પુનરાવર્તન કરવું. તેમાં આસપાસ અને
અંદરના મહાડ, મોટી નદીઓ, સરોવર, સમુદ્ર, અખાત,
નદીનાં મૂળ, તથા મુખ, મોટાં શહેર, કસ્બા, દેશી રાજ્યો,
નીપજ, રાજ સીતિ, લોકના રોજગાર, લક્ષણ, ધર્મ, રીતભાત
વગેરે ટૂંકામાં શીખવવાં. એ વખતે મુંબઈ ઇલાકાનો
નકશો વાપરવો.

૩. ગૂજરાતની દક્ષિણ અને પૂર્વ સીમાપરથી મુંબઈ ઇ-
લાકાના ખીજા પ્રાંતોમાં ગિતરવું. એક દેશ, પ્રાંત, ઇલાકો,
કે ખંડનો નકશો શીખવીને ખીજાનો આરંભ કરતી વેળા હ-
મેશ જાણીતાપરથી અજાણ્યાપર જવું. અહિં ગૂજરાતનો
નકશો શીખવ્યા પછી મુંબઈ ઇલાકાનો શીખવતી વખતે
ગૂજરાતથી રાઈ કરી તેને લગતા પ્રથમ દક્ષિણ અને પૂર્વ
આવેલા થાણા અને ખાનદેશ જિલ્લા શીખવવા, ને ત્યાર-
પછી તેઓને લગતા, એમ આખો મુંબઈ ઇલાકો નકશા-
વડે શીખવવો; પણ ગૂજરાતના જોડલી વિગત ખતાવવી
નહિ. માત્ર મોટી નદીઓ, પર્વત, મુખ્ય શહેરો, નીપજ,
ઉદ્યોગાદિક મોટી ખાખતો સમજાવવી.

૪. એ રીતે મુંબઈ ઇલાકો થઈ રહ્યા પછી હિંદુસ્તાનનો
નકશો ચલાવવો. અહિં અને પછી હરેક દેશનો નકશો શી-
ખવતા પહેલાં સરહદ સમજાવવી. પછી મોટા કુંગર, નદી-

એ, ને શહેરો, એટલું બતાવીને છેલ્લે રાજકીય વિભાગ હકીકત વગેરે સંક્ષેપમાં શીખવવું, પણ વિસ્તાર કરવો નહિ. દરિયા, ખેટ, વગેરે આવે તે કહેવા ને તેઓની વ્યાખ્યા સમજાવવી. પણ આગળથી વગર કારણે એવી વ્યાખ્યા કહેવી નહિ. ખપ પડે તેમ માટે કરાવવી.

૫. યાદ રાખવું કે હમેશા જાણીતાપરથી અજાણ્યાપર જવું. જે મહે હિંદુસ્તાનનો નકશો શીખવવાના આરંભમાં સીમા શીખવી એ તેવારે, કચ્છ અને ખંભાતનો અખાત, અરબી સમુદ્ર, પછી હિંદી મહાસાગર, ઇત્યાદિ. તેમજ પહોડામાં અરવલ્લી ને વ્યાખ્યા, વિંધ્યા, સહ્યાદ્રિ કે પશ્ચિમ ધાટ, પછી પૂર્વ ધાટ, શિવાલિક ને હિમાલય.

૬. જડસૃષ્ટિ રચનાની, કે ચૈતન્યમૃતિની, કે રાજ્ય, કે ઇતિહાસ સંબંધીની, સંસાર વહેવાર કે ધંધારોજગાર સંબંધીની હકીકતથી ભૂગોળવિદ્યાના પાઠને રસિક કરવો, પણ સંભાળ રાખવી કે એ બહુ ન થઈ જાય. એનો બોલો થોડો રાખવો. સહજ યાદ રહે એટલુંજ માત્ર કહેવું. આ આવૃત્તિમાં એ અર્થ કેટલુંક લખાણ છે. વર્ગની કે ધોરણની યોગ્યતા પ્રમાણે ઘટે એટલું એમાંથી શીખવવું. વખતે સાહેકારી પાઠની મારફતે એ જ્ઞાનમાં ઉમેરો કરવો. આમ ભૂગોળવિદ્યા પૂરી થયા પહેલાં વાંચનની ચોપડીઓમાં ખંડો, દેશો વગેરેનાં નામ ને વર્ણન આવેછે તેને માટે આખી પૃથ્વીનું સહજ જ્ઞાન સાહેકારી પાઠવડે આપવાની જરૂર છે, તે પ્રસંગોપાત આપવું.

૭. શિક્ષકોએ અને પરીક્ષકોએ ખૂબ યાદ રાખવું કે આ પુસ્તક બધું નિશાળીઆને માટે કરાવવાનું અને પૂછવાનું નથી. ચોપડીનાં પાનાં ગોખાવી આ ગ્રંથ શીખવવો નહિ.

તેમાંનું બધું ગોખવાનું નથી. તેમાં વિશેષે કરીને નીચલાં રણિમાં એમાંના મોટા ભાગ પડતો મુકવો. ક્ષેત્રફળની, ગામની, વસ્તીની વગેરે સંખ્યા આપીછે તે અને ખીજી કીણી ખાખતો ઉપલાં ધારણાને મોટે છે. માત્ર છઠ્ઠા ધારણામાં પૂર્ણ માન હોવું જોઈએ. નિશાળના ગામથી, પરગણાથી, અને પ્રાંતથી જૂગોળમાં જે મ દૂર જઈએ તેમ એાછી બિના કહેવી, પાસે હોય તેવિષે પૂરું અને આધે જઈએ તેમ એાછું કરતાં જવું. મહેતાજીને તથા પરીક્ષકને સુગમ પડે મોટે છાપમાં ત્રણ પ્રકારના અક્ષર રાખ્યાછે.—ખાળખોધ, મોટા ગૂજરાતી અને નાના ગૂજરાતી. ખાળખોધ અક્ષરમાં છે તે સઘળું નીચલાં ધારણાવાળા નિશાળીઆને મોટે કરવાનું છે; મોટા ગૂજરાતી અક્ષરમાં છે તેના સાર શીખવવો; અને કીણા અક્ષરમાં છે તેમાંથી પાઠને સરસ કરવાને જોઈએ એટલું થોડું ગરજ પડે તો લેવું. પાસેની જગ્યાને આ લાગુ પડતું નથી. પાસેનું વધારે શીખવવું. પરીક્ષકે પણ આ સ્થપના લક્ષમાં રાખવી.

૮. નિશાળીઆ પાસે નકશા ચિત્રાવવાનો આરંભ પ્રથમથી કરાવવો. એથી જૂગોળનું માન પાકું થશે, અને ભૂલાશે નહિ. છેક નીચલા ધારણામાં સહજ મહાવરો કરાવવો, અને આગળ જતાં એમાં વધારો કરાવવો.

પ્રસ્તાવના.

આજપર્યંત સરકારી ગૂજરાતી નિરાગોમા હોપકૃત બુગોળ-
વિદ્યા શીખવવામાં આવતી. પાછળથી તાલુકાઓની વ્ય-
વસ્થામાં અને દેશોની રાજકીય સ્થિતિમાં વિકાર થયાથી,
નવું વસ્તીપત્રક બનવાથી, નવાં ધોરણો ઠરવાથી, તથા ખી-
ન્ન કારણોથી એમાં ફેરફાર તથા ઉમેરો કરવાની જરૂર જ
ણાઈ. એ સુધારો વધારો નવા વસ્તીપત્રક પ્રમાણે તથા
ડેપુટી ઇન્સ્પેક્ટરો વગેરેની મદદથી કેળવણી આપના
ઉપરી મહેરબાન આટપીલડ સાહેબે કર્યોછે. બુગોળવિદ્યા
શીખવવાની રીત વિષે પહેલી આવૃત્તિમાં જે સૂચના હતી
તેમાં પણ નવાં ધોરણો પ્રમાણે હાલના સમયને અનુસરીને
વધારો ઘટારો મહેરબાન એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર દાક્તર
બુલર સાહેબના હુકમ મુજબ કરવામાં આવ્યોછે. ભાષાને
માટે અને શબ્દોમાં સહજ પ્રેરફાર કર્યોછે તેની જવાબદારી
મારે શિર છે.

મહીપતરામ રૂપરામ નીલકંઠ,

ગૂજરાતી ટ્રાન્સલેટર, એજ્યુકેશનલ ડીપાર્ટમેન્ટ.

પાંચમી આવૃત્તિની પ્રસ્તાવના.

સને ૧૮૮૧ ના ફેબ્રુઆરી માસમાં વસ્તીની ગણતરી થઈ હતી તે પ્રમાણે વસ્તીપત્રકના સરકારી રીપોર્ટ ઉપરથી આ આવૃત્તિમાં વસ્તીની સંખ્યા અને જિલ્લા વગેરેનાં ક્ષેત્રફળ-માં સુધારો કર્યોછે. નિશાળો અને તેઓમાં ભણનારા નિશાળિયાની સંખ્યાના આંકડા પણ ઉત્તર વિભાગના એન્ડુકેરાનલ ઇન્સ્પેક્ટરે તા. ૩૧ મી માર્ચ ૧૮૮૩ સુધીના આંકડા મોકલેલા તે ઉપરથી સુધાર્યાંછે.

જુલાઈ સને ૧૮૮૩.

મ. રૂ. ની,

ગૂજરાતી ટ્રાન્સેક્ટર, એ. ડી.

અનુક્રમણિકા.

પ્રકરણ.	પૃ. ૪.
મહેતાજીને સૂચના	૧
૧ હું. પ્રસ્તાવિક પ્રકરણ	૧
(૧) પૃથ્વીનો આકાર, વગેરે.....	૧
(૨) દિશાઓ	૨
(૩) ભૂગોળવિદ્યામાં આવેલા શબ્દોની વ્યાખ્યા.....	૨
(૪) જમીન અને પાણીના મોટા ભાગ	૪
૨ જું.. એશિયા ખંડ.....	૫
૩ જું. મુંબઈ ઈલેક્ટ્રીક.....	૬
(૧) સામાન્ય વર્ણન	૬
(૨) રાજ્યરીતિ	૭
(૩) એના ભાગ	૯
(૪) મુંબઈ શહેર અને ખેડ	૧૩
(૫) અરબસ્તાનમાં મુંબઈ તાખાનાં સંસ્થાન	૧૫
૪ થું. સિંધ.....	૧૫
૫ મું. કચ્છ	૧૮
૬ કું. ગુજરાત, ભાગ ૧ લો	૨૨
૭ મું. ગુજરાત, ભાગ ૨જો	૪૭
૮ મું. મહારાષ્ટ્ર (દક્ષિણ કે દખણ)	૭૦
૯ મહારાષ્ટ્ર (કોંકણ)	૭૫
૧૦ મું. દક્ષિણ મહારાષ્ટ્ર દેશ અને ઉત્તર કાનડા	૮૭

ભૂગોળવિદ્યા ભાગ ૧ લો.

પ્રકરણ ૧ લું.

(૧) પૃથ્વીનો આકાર, વર્ગેરે.

પૃથ્વી ગોળાકાર છે તેની સાબીતીએ. નીચે પ્રમાણે:—

૧. જે લોકો વહાણમાં બેસી પૃથ્વીની પ્રદક્ષિણા કરે છે, તેઓ જે જગ્યાથી નીકળ્યા હોય છે તેજ જગ્યાએ ફરીને આવે છે.

૨. જ્યારે ચંદ્રગ્રહણ થાય છે ત્યારે ચંદ્ર ઉપર પૃથ્વીની છાયા પડે છે, તે ગોળ હોય છે.

૩. જેમ જેમ આપણે ઉત્તર તરફ જઈએ છીએ તેમ તેમ ધ્રુવ તરફ વધારે ઊંચો દેખાય છે.

૪. પૂર્વ ભણીના દેશો કરતાં પશ્ચિમ ભણીના દેશોમાં સૂરજ મોડો* ઊગે છે.

૫. જેમ જેમ આપણે કોઈ ડુંગરથી વેગળા જઈએ છીએ તેમ તેમ પહોળાં તેનો નીચલો ભાગ દેખાતો બંધ થાય છે, પછી તેનો વચલો ભાગ અને છેલ્લે તેનું શિખર દેખાતું બંધ થાય છે. એજ પ્રમાણે જ્યારે સપાટ સમુદ્ર ઉપર કોઈ વહાણ બંદરમાંથી હંકારે છે ત્યારે તેનાં સડ, ફૂવો, વગેરે અનુક્રમે દેખાતાં બંધ થાય છે.

પૃથ્વીની સપાટી ઉપર પાણી અને કોરી જમીન બે છે. જે પૃથ્વીની સપાટીના ચાર સરખા ભાગ કરીએ તો તેમાંના

* મકાસમાં સૂરજ ઊગે છે તેના કરતાં મુંબઈમાં અડધો કલાક મોડો ઊગે છે.

લગભગ ત્રણ ભાગ પાણી છે, અને બાકીની કેરી જમીન છે.

(૨) દિશાઓ*.—

જે દિશામાં સૂરજ ઊગેછે તેને પૂર્વ દિશા કહેછે.

જે દિશામાં સૂરજ આયમેછે તેને પશ્ચિમ દિશા કહેછે.

પૂર્વ દિશા ભણી મેઠા કરીને ઊભા રહીએ તો ડાબા હાથ તરફ ઉત્તર દિશા અને જમણા હાથ તરફ દક્ષિણ દિશા છે.

દક્ષિણ અને પૂર્વ દિશા વચ્ચેનો અંશિકોણ, દક્ષિણ અને પશ્ચિમ દિશા વચ્ચેનો નૈઋત્ય કોણ, ઉત્તર અને પૂર્વ દિશા વચ્ચેનો ઈશાન કોણ અને ઉત્તર તથા પશ્ચિમ દિશા વચ્ચેનો વાયવ્ય કોણ છે.

(૩) ભૂગોળવિદ્યામાં આવેલા શબ્દોની વ્યાખ્યા.

ભૂગોળવિદ્યામાં પૃથ્વીની સપાટીના એ સરખા ભાગ કયાં છે. એમાંના એકનું નામ પૂર્વ ગોળાર્ધ અને બીજાનું નામ પશ્ચિમ ગોળાર્ધ છે. આ બંને ગોળાર્ધમાં પાણીથી વીંટલાયેલી ધણી જમીન છે (વાસ્તવિક જોતાં દરેક મોટા દ્વીપ છે). પૂર્વ ગોળાર્ધ માંહેલી જમીનને પૂર્વ મહાદ્વીપ અને પશ્ચિમ ગોળાર્ધ માંહેલી જમીનને પશ્ચિમ મહાદ્વીપ કહેછે.

કેરી જમીન--જમીનના જે મોટા ભાગોમાં ધણા દેશો આવેલી હોય તેઓને સંઘ કહેછે.

આરે બાજુએ પાણીથી વીંટલાયેલા જમીનના ભાગને બેટ કે દ્વીપ કહેછે.

જમીનનો જે ભાગ ત્રણ બાજુએ પાણીથી તથા એક બાજુએ જમીનથી વીંટલાયેલો હોય તેને દ્વીપકલ્પ એટલે લગભગ દ્વીપ કહેછે.

* પાટીઆપર એ બ્રિટિશોના નકશો શિક્ષકે કદાચો,

જે સાંકડો જમીનનો ભાગ જમીનના બે મોટા ભાગને સાંધે છે તેને સંયોગી ભૂમિ કહે છે.

જમીનની જે અણી લાંબી થઈને સમુદ્રમાં ગયેલી હોય તેને મૂશિર કહે છે.

જમીનનો ભાગ થોડો જિયા હોય તેને ડુંગર કહે છે, અને વિરોધ જિયા ભાગને પર્વત કહે છે. તળીએથી જોડાયેલા ડુંગરા અને પર્વતોને ડુંગરો કે પર્વતોની હાર કહે છે.

ડુંગરો કે પર્વતોની વચ્ચેના નીચા પ્રદેશને સ્ત્રીણ કહે છે.

બગબગ સપાટ જમીનના વિસ્તારેલા ભાગને મેદાન અથવા પ્રદેશ કહે છે.

પહોડો ઉપર આવેલા પ્રદેશને ઉચ્ચ પ્રદેશ કહે છે.

જે જમીન જગ્યાએથી જુદી જુદી દિશાઓમાં પાણી વહે તેને જલ્લેષ પ્રદેશ કહે છે.

પાણી—પૃથ્વી ઉપરના આરા પાણીના પાંચ ભાગ કયાં છે તેમાંના દરેકને મહાસાગર કહે છે.

જે પાણીના ભાગને સમુદ્ર કહે છે તે મહાસાગર કરતાં નાના હોય છે.

જમીન ઉપર લાંબા ગયેલા સમુદ્રના કાંઠાને બચ્ચાત કહે છે.

પહોળા મોડાના અપ્પાતને વપ્પાગર કહે છે.

પાણીના બે મોટા ભાગને સાંધનારા પાણીના નાના ભાગને સામુદ્રધુનિ કહે છે.

જમીનથી વીંટાયેલા પાણીના ભાગને સરોવર કહે છે.

મીઠા પાણીને જે પ્રવાહ પર્વતમાંથી કે સરોવરમાંથી નીકળી ઢળતી જગ્યામાં થઈ સમુદ્રને મળે છે તેને નદી કહે છે.

જે જગ્યાએથી નદી નીકળે છે તે જગ્યાને તેનું મૂળ અને જે જગ્યાએ તે સમુદ્રને મળે છે તે જગ્યાને તેનું મુલ કહે છે.

જે સ્થળે નાની નદી મોટી નદીને મળેછે તેને સંગમ કહેછે. સમુદ્રને મળતા પહેલાં *ભરતીનું પાણી માંહે આવે એવું જે નદીનું મુખ પહોળું હોયછે તેને खाडी કહેછે.

(૪) જમીન અને પાણીના મોટા ભાગ.

જમીન—પૂર્વ ગોળાર્ધમાં એશિયા, યુરોપ, અને આફ્રિકા, એ ત્રણ ખંડ છે. એ ત્રણ જોડાયલાછે. એ ત્રણ ખંડોને કોઈવેળા જૂની ભૂમિ કહેછે, કેમકે તેઓ છેક પ્રાચીનકાળથીજ એક ખીજના રહેવાશી એને થોડા ઘણા માલુમ હતા.

પશ્ચિમ ગોળાર્ધમાં અમેરિકા (ઉત્તર અને દક્ષિણ અમેરિકા) નામે એકજ ખંડ છે. એને કોઈવેળા નવી ભૂમિ કહેછે, કેમકે ૬૦ સં ૧૪૯૨ માં કોલંબસ નામે વહાણવટીએ તેનો શોધ કર્યો ત્યાંસુધી ઉપલા ત્રણ ખંડના લોકોને માલુમ નહોતો.

ઉપલા ચાર ખંડો સિવાય એક પાંચમો ખંડ છે તેને આસ્ટ્રેલિયા† કહેછે. એની આસપાસના બેટ તથા પાસિફિક મહાસાગર માંહેલા નાના બેટ એ માં ઉમેર્યાછે. એ સઘળા બેટસહિત આસ્ટ્રેલિયાને ઓશિયાન્યા કહેછે.

એશિયાની પશ્ચિમે યુરોપ ખંડ છે.

યુરોપની દક્ષિણે આફ્રિકા ખંડ છે. યુરોપ અને આફ્રિકાની વચ્ચે ભૂમધ્ય‡ સમુદ્ર છે.

યુરોપ અને આફ્રિકાની પશ્ચિમ અમેરિકા ખંડ છે.

પાણી—પૃથ્વીના પૃથ્થ ઉપર પાંચ મહાસાગર છે.

૧. ઉત્તર‡ ધ્રુવની આસપાસ ઉત્તર મહાસાગર છે.

* દરિયાનું પાણી વારા ફરતી ચડેછે અને ઉતરેછે તેને ભરતી ઓટ કહેછે.

† દક્ષિણ ભૂમિ. ‡ એની આસપાસ દેશો આવેલાછે.

§ સૂર્યની આસપાસ પશ્ચિમથી પૂર્વમાં પૃથ્વી ફરેછે. જે કલ્પિત લીટીમાં પૃથ્વી ફરેછે તેને પૃથ્વીની ધરી કહેછે. એ ધરીના છેડાને ધ્રુવ કહેછે. ઉત્તર તરફના ધ્રુવને ઉત્તર ધ્રુવ અને દક્ષિણ તરફના ધ્રુવને દક્ષિણ ધ્રુવ કહેછે.

૨. દક્ષિણ ધ્રુવની આસપાસ દક્ષિણ મહાસાગર છે.
૩. એશિઆ અને અમેરિકા વચ્ચે પાસિફિક મહાસાગર છે.
૪. અમેરિકાની પૂર્વે અને યુરોપ તથા આફ્રિકાની પશ્ચિમે આટલાન્ટિક મહાસાગર છે.
- એશિઆની દક્ષિણે હિંદી મહાસાગર છે.

પ્રકરણ ૨ જું.

એશિઆખંડ.

એ ખંડ બધા ખંડોથી મોટો છે. એના બાર ભાગ કયાં-
છે તે એનાં નામ:—

૧ ભરતખંડ કે હિંદ.	૭ તુર્કેસ્તાન.
૨ સિંહલદ્વીપ.	૮ તાર્તરી.
૩ બલુચિસ્તાન.	૯ એશિઆઈ રુશિઆ.
૪ અફઘાનિસ્તાન.	૧૦ જાપાન.
૫ ઇરાન.	૧૧ ચીનાઈ મૂલક.
૬ અરબસ્તાન.	૧૨ હિંદી ચીન.

એમાંના ભરતખંડમાં આપણે વસીએ છીએ. એને કેટલાક લોક હિંદ કહેછે. એની ત્રણ બાજુએ સમુદ્રો છે તેપરથી હિંદીદ્વીપકલ્પ નામે પણ એ એાળખાયછે. એમાં ઇંગ્રેજ રાજ કરેછે. ઘણાંક દેશી રાજ્યો છે. પણ તે બધાં ઇંગ્રેજ સરકારને આધીન છે. આખા હિંદી રાજ્યના ઉપરી અધિકારીને ગવર્નર જનરલ કહેછે. એના હાથ નીચે ગવર્નરો, કમિશનરો, વગેરે અધિકારીઓ રાજ્યના જુદા જુદા ભાગોનો વહીવટ કરેછે. રાજકાજને અર્થે મુંબઈ, મદ્રાસ, બંગાળા, વગેરે ઇલાકા કે પ્રેસિડન્સ ઇરાબાછે.

પ્રકરણ ૩ જું.

મુંબઈ હલાકો (પ્રેસિડન્સિ).

૧. સામાન્ય વર્ણન.

હિંદી દ્વીપકલ્પની પશ્ચિમ ખાળુએ મુંબઈ હલાકાનો સાંકડો મૂલક છે. પંજાબની નૈઋત્ય સીમાથી મહેસૂર સંસ્થાન અને મદ્રાસ હલાકાના સીમાડા સ્થળી એ હલાકાનો વિસ્તાર ૧૦૫૦ મૈલ છે. એ હલાકાની વાયવ્ય, ઉત્તર, અને ઈશાન દિશાએ બલુચિસ્તાન, પંજાબ, અને રજપૂત સંસ્થાનો છે; પૂર્વ અને અમિભણી મધ્ય હિંદુસ્તાનનાં દેશી સંસ્થાનો, મધ્ય પ્રાંતો, વરાડ, અને નિઝામનું રાજ્ય છે; દક્ષિણે મદ્રાસ હલાકો અને મહેસૂર છે; અને પશ્ચિમે અરબી સમુદ્ર છે. ભરતખંડના પશ્ચિમ કાંઠાનો હિંદુ ભાગ એ હલાકામાં આવેલો છે. કાઠીઆવાડની બે પાસે આવેલા કચ્છી અને ખંભાતી અખાતોને બાદ કરતાં બાકીનો એ કિનારો અખંડિત એક સરખો છે. ચોમાસા સિવાય બાકીના વખતમાં કાંઠા પર આવેલી ધણીક ખાડીઓ કિનારા પર ફરનારાં વહાણોને બંદરની ગરજ સારે છે, પરંતુ ચોમાસામાં વહાણોનું રક્ષણ કરે એવાં જમીનથી બંધીઆર થયેલાં માત્ર ત્રણ બંદર છે, એક માટું મુંબઈનું બાહ, બીજું કરાચીનું; અને ત્રીજું કારવાડનું.

મુખ્ય પર્વતો—સદ્યાત્રિ અથવા પશ્ચિમઘાટ ઉત્તર દક્ષિણ પડેલો છે, અને દક્ષિણ દેશ તથા કોંકણને જીલ્લા પાડે છે. સાતજૂડા પૂર્વથી પશ્ચિમ દિશાએ છે, તે ઇંદાર અને ખાન-દેશ તાખાના મૂલકોની વચ્ચે આવેલો છે, તથા નર્મદા અને તાપીના પ્રદેશને છૂટા પાડે છે.

મુખ્ય નદીઓ—સિંધમાં સિંધુ, ગુજરાતમાં સાવરમતી, મહી, નર્મદા અને તાપી, અને દક્ષિણમાં ગોદાવરી, भीमा, નિરા, અને કૃષ્ણા. કૌંકણની નદીઓ નાની છે. દરિયાથી કેટલેક છેટે તેઓમાં વહાણ જઈ શકે છે તે ઉપરાંત ઝાઝા ઉપયોગની નથી. મુંબઈ ઇલાકાનું ક્ષેત્રફળ ૧,૯૭,૮૭૫ ચોરસ મૈલ છે. એમાંના ૭૩,૭૫૩ ચોરસ મૈલ એટલે સેંકડે ૩૭.૨૭ દેશી રાજ્યોના છે. વસ્તીની કુલ સંખ્યા ૨,૩૩,૯૫,૬૬૩ છે તેમાંથી ૬૯,૪૧,૨૪૯ માણસ દેશી સંસ્થાનોમાં વસે છે. દેશી રાજ્યો મુંબઈ સરકારના હૂકમ નીચે છે, * અને તેને અથવા ગાયકવાડને ખંડણી આપે છે. એ પ્રકારનાં ઘણાંક નાનાં રાજ્યોનો સમુદાય કરી પોલિટિકલ એજન્સિઓ બનાવેલી છે. થોડાંક સંસ્થાનો પાસેના જિલ્લાના કલેક્ટર કે જડજના ઉપરીપણા નીચે રાખેલાં છે. ખાલસા મૂલકનો વહીવટ કરવાને સરકારે તેના જિલ્લા ઠરાવ્યા છે, અને જિલ્લાનાં પરગણાં અથવા તાલુકા ક્યાં છે. આખા ઇલાકાના મુખ્ય અધિકારીને ગવર્નર કહે છે. એને મદદ આપવાને બે કૌંસિલ કે મંત્રીમંડળ છે.

૨. રાજ્યરીતિ.

(૧) પોલિટિકલ એજન્સિઓ ગવર્નર સાહેબના પોલિટિકલ એજન્ટોના અધિકાર તળે રાખી છે. એ અમલદારોને મદદ કરવાને એમના હાથ નીચે એક, બે કે વધારે આસિસ્ટન્ટ પોલિટિકલ એજન્ટો છે. રાજ્ય રાજવાડાઓમાં વાંધા પડે તેના શ્રેસલા કરવાનું અને તેમને એક એક જોડે લડતા તથા એક એકનો મૂલક લંટતા અટકાવવાનું કામ એ અધિકારીઓને સોંપ્યું છે. કેટલીક એજન્સિઓમાં એ અમલદારો તથા મુખ્ય રાજ્યો કિંવા દેશી ગૃહસ્થોનું પંચ ઠરાવવામાં આવે છે. ખૂન, ચોરી, ખાળહત્યા, વગેરે માટા ગુનાનો

* હાલ વડોદરાનું રાજ્ય ગવર્નર જનરલના હૂકમ નીચે છે.

ધનસાક્ષ એ પંચ કરેછે. એ પોલિટિકલ એજન્ટો રાજ્ય ર-
જવાડામાંથી પંડણી વસૂલ કરેછે, અને ગાયકવાડ અ-
થવા ખીજા જે સંસ્થાનને ભરવાની હોય તેને ભરેછે. કાઈ
રાજ્ય, ઠાકોર, નવાખ વગેરે બાળકુંવર મૂકીને મરેછે ત્યારે
તેના સંસ્થાનનો હવાલો પોલિટિકલ એજન્ટ લેછે અને સંસ્થા-
નનું કામ સંભાળથી ચલાવી મરનાર દેવું મૂકી ગયો હોય તો તે
અદા કરેછે. વારસો લેનાર બાળકને આ બહુ હિતકારી છે.

(૨) જિલ્લા. હરેક જિલ્લાનો મુખ્ય કારભાર કરનાર કલેક્ટર
કે માજિસ્ટ્રેટ છે. સરકારની તરફથી જમાવંદી વસૂલ કરેછે
અને ખર્ચ થાય તે આપેછે. મુલ્કી, ફોજદારી, તથા લોકોપ-
યોગી હરેક ખીજા કામપર તે નિર્ધારાપેછે. ધણું કરીને તેના
હાથ નીચે બે ત્રણ આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટર, એક ડિસ્ટ્રિક્ટ ડેપુટી
કલેક્ટર, અને એક હજૂર ડેપુટી કલેક્ટર હોયછે. આસિ-
સ્ટન્ટ કલેક્ટરો અને ડિસ્ટ્રિક્ટ ડેપુટી કલેક્ટરને તાલુકાની
દેખરેખ સોંપેછે અને હજૂર ડેપુટી જિલ્લાના મુખ્ય શહે-
રમાં રહી તીબેરી વગેરેનું કામકાજ કરેછે. એ સર્વે અધિ-
કારીઓ માજિસ્ટ્રેટનું કામ પણ કરેછે. તે ઉપરાંત પોલીસ સુ-
પરિન્ટેન્ડેન્ટ, ઇન્જિનીયર, અને માપણી ખાતાના અમલદારો
માજિસ્ટ્રેટને અને કલેક્ટરને સહાય કરેછે. પોલીસ
સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ અને તેનાં માણસો ખૂન કરનારા, ચોર, વાઢ-
પાકું, ધાડ પાડનાર વગેરેને ઝાલીને શિક્ષાને સાર માજિ-
સ્ટ્રેટને હવાલે કરેછે. રસ્તા બાંધવાનું, તળાવ બાંધવાનું,
ધર્મશાળા બાંધવાનું, વગેરે સરકારી ઇમારતોનું કામ
ઇન્જિનીયર કરેછે. કલેક્ટર ખાતાના નોકરોની બેપરવાઈ
કે ઠગાઈને લીધે રૈયતને સરકારના વાજખી હુકમ કરતાં જસ્ટી
ન આપવું પડે માટે માપણી ખાતાના અમલદારો દરેક બેઝુ-
તને કેટલી વિધોટી ભરવાનીછે તે સૌનાદેખતાં ઠરાવી આપેછે.

હરૈક તાલુકામાં કલેક્ટરની વતી મામલતદાર રહેછે. જે પરગણું મોટું હોય તો મામલતદારના હાથનીચે મહાલકરી કે થાણુદારને તેમાંના ભાગ સોંપેછે. મામલતદારની કચેરીમાં પોલીસ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટની તરફથી શેજદાર રહેછે.

જિલ્લાને માટે એક ડિસ્ટ્રિક્ટ જડજ એટલે મુખ્ય ન્યાયાધીશ હોયછે. ખૂન કરનારા, ધાડ પાડનારા, જૂઠી સાક્ષી પૂરનારા, જૂઠાં ખત બનાવનારા, તથા ખીજ ભારે ગુના કરનારાઓને માજીસ્ટ્રેટ મોકલ્યા હોય તેઓના એ જડજ ધનસાફ કરેછે. ભોંય, તથા ખીજ સ્થાવર મિલ્કત, દેવું, તથા હરકોઈ જંગમ મિલ્કત સંબંધીની ફર્યાદ પણ તેજ સાંભળેછે. જડજને મદદ કરવાને આસિસ્ટન્ટ જડજ અને સર્જોડિનેટ જડજ રાખેલાછે. મોટાં નગરોમાં સ્મૉલકૉર્ટ કોર્ટ હોયછે. ત્યાંના જડજે નાની રકમના કજીઆ ચૂકવેછે, ને તેના ફેસલા પર અપીલ નથી. તમામ ન્યાય ખાતાનું ઉપરીપણું મુંબઈની હાઈકોર્ટને સોંપ્યુંછે. મોટાં ગામ, કસ્બા, ને શહેરોમાં ડેપ્યુટી મૉસ્ટ્રાસ્ટર નામે કારકુનો રાખ્યાછે. સરકારના તથા લોકોના કાગજો મોકલવા અને પહોંચાડવા એ તેમનું કામ છે.

હરૈક જિલ્લામાં સરકારી નોકરીને તથા ગરીબોને દવા કરવાને દાકતર રાખેલાછે. જરૂર જણાય તો માંદા માણસને હોસ્પિટલમાં રાખી ઓસડ કરેછે. જિલ્લાના મોટા કસ્બાઓમાં એજ કારણુને માટે દવાખાનાં કર્યાંછે. શહેરોને તથા કસ્બાઓને એખા રાખવાને તથા રાત્રે દીવા કરવા વગેરેને માટે મ્યુનિસિપાલ કમિટીઓ ઠરાવીછે.

૩. મુંબઈ ઇલાકાના ભાગ.

મુંબઈ ઇલાકાના પાંચ ભાગ કર્યાંછે. ઉત્તરથી શરૂ કરતાં

(૧) સિંધ, (૨) કચ્છ, (૩) ગુજરાત, (૪) મહારાષ્ટ્ર, એમાં વશિળ અને કોંકણ એ છે, (૫) દક્ષિણ મહારાષ્ટ્ર અને ઉત્તર કાનડા.

એ ઇલાકાની રાજધાની મુંબઈએટ છે. ઇ. સ. ૧૬૬૧ માં પોર્ટુગાલના રાજાએ ઇંગ્લાંડના ખીજા ચાર્લસ રાજાને એ એટ કન્યાદાન જોડે આપ્યો હતો. દક્ષિણમાં ગોવાહથ પોર્ટુગીઝ લોકને તાબે છે (ગોવાને તાબે આશરે ૨૨૪ ચોરસ મૈલ ભોંય છે); સુરતની દક્ષિણે દમણ (એમાં ૨૨ ચોરસ મૈલ જમીન છે,) અને કાઠીઆવાડની દક્ષિણે દિવનામેનાનો એટ.

ગુજરાતમાંનો ઇંગ્રેજી ખાલસા મૂલકનો ધણીખરો ભાગ ગાયકવાડ પાસેથી કરારને પેટ મળેલો છે. મહારાષ્ટ્ર અને દક્ષિણ મહારાષ્ટ્ર દેશો પેલા પાસેથી સને ૧૮૧૮ માં જીતી લીધેલા છે. ઉત્તર કાનડા મદ્રાસ ઇલાકાનો ભાગ હતો, તેને સને ૧૮૬૧ માં મુંબઈ ઇલાકામાં નાંખ્યો. ઇ. સ. ૧૮૪૩ માં સરકારે સિંધ દેશને ત્યાંના અમીરે પાસેથી જીતી લીધો.

એ પાંચ ભાગમાં જિલ્લા, પોલિટિકલ ડેવિઝિસ, અને મુખ્ય શહેરો નીચે પ્રમાણે છે:—

(૧) સિંધ.	મુખ્ય શહેર.
૧ સિંધનો ઉપલો સરહદનો મૂલક.	જેકાબાદ.
૨ શિકારપુર જિલ્લો.	શિકારપુર.
૩ હૈદરાબાદ જિલ્લો.	હૈદરાબાદ.
૪ કરાંચી જિલ્લો.	કરાંચી.
૫ થરપારકર.	ઉમરકોટ.
૬ જૈરપુર સંસ્થાન.	જૈરપુર.
(૨) કચ્છદેશ.	મૂજ.

(૩) ગૂજરાત.

૧. સુરત જિલ્લો.	સુરત.
૨. ભરૂચ જિલ્લો.	ભરૂચ.
૩. રેહડા જિલ્લો.	રેહડા.
૪. પંચમહાલ.	ગોધરા અને દાહોદ.
૫. અમદાવાદ જિલ્લો.	અમદાવાદ.
૬. કાઠીઆવાડ એજન્સિ.	રાજકોટ.
૭. પાલણપુર એજન્સિ.	પાલણપુર અને ડીસા.
૮. મૂઠીકાંઠા એજન્સિ.	સાદરા અને હડર.
૯. રેવાકાંઠા એજન્સિ.	નાંદોદ, બારીઆ, અને લુણાવાડા.
૧૦. ગાયકવાડનો મૂલક.	વડોદરા.
૧૧. રવંભાત સંસ્થાન.	રવંભાત.
૧૨. પંચમહાલ એજન્સિ.	નારકોટ.
૧૩. સુરત એજન્સિ.	વાંસદા, ધરમપુર, અને સચીન.

(૪) મહારાષ્ટ્ર (મુંબઈ બેટ આદ કરતાં).

(અ) કોંકણ.

૧. થાણા જિલ્લો.	થાણા.
૨. જવાર સંસ્થાન.	જવાર.
૩. કોલાશા જિલ્લો.	અલીબાગ.
૪. જંજીરા સંસ્થાન.	જંજીરા.
૫. રત્નાગિરી જિલ્લો.	રત્નાગિરી.
૬. સાવંતવાડી સંસ્થાન.	સાવંતવાડી.
- (બ) દક્ષિણપ્રાંત.
૧. રાનદેશ જિલ્લો.	ધુલિયા.
૨. રાનદેશ એજન્સિ.	
૩. નાશક જિલ્લો.	નાશક.
૪. પેંઠ સંસ્થાન.	પેંઠ.

૫. અહંમદનગર જિલ્લો.	અહંમદનગર.
૬. પુણા જિલ્લો.	પુણા.
૭. સતારા જિલ્લો.	સતારા.
૮. સતારા જાગીર.	ભોર, ફલટન, ઔદ, જત.
૯. સોલાપુર જિલ્લો.	સોલાપુર.
૧૦. અકલકોટ સંસ્થાન.	અકલકોટ.

(૫) દક્ષિણ મહારાષ્ટ્રદેશ અને ઉત્તર કાનડા.

૧. કલાદગી જિલ્લો.	કલાદગી.
૨. બેલગામ જિલ્લો.	બેલગામ.
૩. કોલાપુર સંસ્થાન.	કોલાપુર.
૪. દક્ષિણ મરાઠા જાગીર	સાંગલી, જમશિંડી, મિરજ, કુ- હંદવાડ, મુધોલ અને રામદુર્ગ.
૫. ધારવાડ જિલ્લો.	ધારવાડ.
૬. સાવનૂર સંસ્થાન.	સાવનૂર.
૭. ઉત્તર કાનડા જિલ્લો.	કારવાડ.

સિંધના સર્વથી ઉપરી અમલદારને કમિશનર કહેછે. શૂ-
જરાત, મહારાષ્ટ્ર, દક્ષિણ મહારાષ્ટ્ર તથા ઉત્તર કાનડાના ૧૮
જિલ્લાના ત્રણ ભાગ કર્યાછે. એકનું નામ ઉત્તર ભાગ,
ત્રીજાનું નામ મધ્ય ભાગ, અને ત્રીજાનું નામ દક્ષિણ
ભાગ છે. તેમાંના દરેક ભાગના ઉપરીને કમિશનર
કહેછે. ઉત્તર ભાગમાં અમદાવાદ, એડા, પંચમહાલ,
ભરૂચ, સૂરત, થાણા અને કોલાપા છે. મધ્ય ભાગમાં
નારક, ખાનદેશ, અહંમદનગર, પુણા, સોલાપુર, અને
સતારા, તથા દક્ષિણ ભાગમાં બેલગામ, ધારવાડ, કલા-
દગી, કાનડા, અને રત્નાગિરી છે. ઉત્તર ભાગના કમિશ-
નરના તાબામાં પાલણપુર, મહીકાંઠા, રેવાકાંઠા, પંચમહાલ,

બેડા, સુરત, થાણા, અને કોલાબાની પોલિટિકલ એજન્સિસમાં છે; આનંદેશ, સતારા, અને સોલાપુરની પોલિટિકલ એજન્સિસમાં મધ્ય ભાગના કમિશનરના તાબાહેઠળ, તથા ધારવાડ અને સાવંતવાડીની પોલિટિકલ એજન્સિસમાં દક્ષિણ વિભાગના કમિશનરના તાબા હેઠળ છે.

૪. મુંબઈ શહેર અને બેટ.

મુંબઈ બેટ એકલાને જુદો જિલ્લો ઠરાવેલો છે અને તેથી તેને ઉપલા જિલ્લાઓમાં ગણ્યો નથી. એ બેટ સપાટ મેદાન છે ને એની આસપાસ નીચા ડુંગરા છે. એ સપાટ મેદાન ૧૧ મૈલ લાંબું અને ૩ મૈલ પહોળું છે. એ બેટની પૂર્વે તથા એની અને કોંકણના કિનારાની વચ્ચે એનું બંદર છે. તેનો વિસ્તાર ૫ થી ૭ મૈલ સુધી છે. આસપાસ આવેલી જમીન પવનના જોરસાને તથા પાણીના ઉછાળાને ખાળી એ બંદરનું રક્ષણ કરે છે. દુનિયામાં સૌથી મોટાંમં મોટાં બંદરોમાંનું એક બંદર એ છે. એમાં વહાણો અને આગબોટો હંમેશા જથાબંધ રહે છે, ને દુનિયાના સમગ્ર ભાગો તરફ આવળ કરે છે. એ બંદરમાં કેટલાક બેટ છે તેમાંનો ધારીપુરી નામે ઘણો પ્રખ્યાત છે, કેમકે તેમાં ડુંગરમાં કોરીને દહેરાં કર્યાં છે.

બેટની જે બાજુએ બંદર છે તેજ બાજુએ પહેલાં કોટ હતો. એ ભાગમાં મોટા મોટા વેપારીઓની અને સાહુકારોની જોવાલાયક દુકાનો તથા સરકારી વસૂલાત, ન્યાય, પોસ્ટ, તાર અને ખીજાં આતાંઓ છે, ને તેઓને મોટો રૈન-કદાર મોટાં મકાનો છે. કોટની પાસે અમદાવાદની રેલવે તથા કલકત્તા અને મદ્રાસની રેલવે મળે છે. કોટ પાડી નાંખેલો છે તોપણ હજી નામ રહ્યું છે.

કોટ અને બહારકોટ મળી મુંબઈ શહેરની વસ્તી ૭,૭૩,૧૯૬ હોવામાં છે. લાંડન બાદ કરતાં ઇંગ્લેન્ડ રાજ્યમાં તે મોટામાં

મોટું શહેર છે. મુખ્યત્વે કરીને એમાં મરાઠી અને ગૂજરાતી ભાષાઓ બોલાયછે; પરંતુ વેપારને અર્થે દુનિયાના જુદા જુદા ભાગોમાંથી આવેલા લોકો ઇંગ્રેજી, હિંદુસ્તાની, વગેરે ભાષાઓ બોલેછે. દરિયાના પાણીને આવતાં અટકાવ્યાથી અસલ કરતાં બેટની જમીનમાં ઘણો વધારો થયેલોછે, અને ખાડીઓ પર રસ્તા તથા રેલવે બાંધીને સાષ્ટી (થાણા જિલ્લામાં) બેટ સાથે ઉત્તર ભાગને હાલમાં જોડી દીધેલોછે. સાષ્ટીમાં મુંબઈથી ૧૬ મૈલે, સરકારે વિહાર નામે મોટું તળાવ બાંધ્યું છે તેમાંથી લોઢાના નળો વડે મુંબઈમાં મીઠું પાણી આણેછે.

એમાં વિદ્યાલયો બહુ છે. રંગારા, ચમાર, કંસારા, તથા ખીન્ન સેંકડો કારીગરો પોતાના હુનર એ બેટમાં કરેછે, પરંતુ સૌ કરતાં વધારે મોટો ધંધો સ્થતર કાંતવાનો અને કાપડ વણવાનો છે. એ બેટમાં વરાળચંત્રથી ચાલતા કાંતવાના અને વણવાના સંચા હાલમાં ઘણા છે, ને તે વડે હજારો માણસોને રોજી મળેછે. વળી નાજી એમીરીઓથી તથા દારૂ ગાળવાના ધંધાથી ઘણા લોક કમાયછે. ખેતીના પાકમાં ડાંગર મુખ્ય છે. ભીંડી થાયછે, અને કુંગળી (કાંદા), દુધી, કોણું, કાકડી વગેરે શાકભાજી પણ મસ થાયછે. મુંબઈમાં મ્યુનિસિપાલ ખાતું છે તેમાં કેટલાક કમિશનરોને લોક ઠરાવેછે. જમીન પરના અને સ્ટાંપના કર વસૂલ કરવા માટે ઇંગ્રેજ સરકારે એક કલેક્ટર રાખેલોછે, અને વહાણેથી જે માલ આવેછે તેઉપર દાણ ઠરાવ્યુંછે તે વસૂલ કરવા માટે કસ્ટમ કમિશનર નીમ્નેલોછે. મુંબઈમાં હાઈકોર્ટ છે. મુંબઈ શહેરના રહેવાશીઓના કુળ આ ચૂકવવા, તથા જિલ્લાના જડને અને માનિસ્ટ્રેટોનાં કામ ઉપર દેખરેખ રાખવી, તેમની જૂલ સુધારવી, અને તેઓના ઇનસાફ ઉપર અપીલ સાંભળવી એ તેનું કામ છે. મુંબઈ શહેરની સાવંજનિક હમારતો, ધનવાન લોકનાં

મકાન, રાજમાર્ગો, બાગબગીચા, વગેરે ઘણા શોભાયમાન છે ને એવી રચના આખા ધ્વજાકામાં બીજે કોઈ ઠેકાણે નથી.

૫. અરબસ્તાનમાં મુંબઈ તાબાનાં સંસ્થાન.

મુંબઈમાં જે વહાણો અને આગબોટો આવે તેના રક્ષણ અર્થે અરબસ્તાનની નૈર્ઋત્ય દિશાએ એડનમાં એક સંસ્થાન સરકારે કુલુંછે. એ સંસ્થાન ૧૧૦૬ ચોરસ મૈલ છે, અને તેમાં ૩૪,૮૬૦ માણસની વસ્તી છે, તેમાંના ઘણા ખલાશીઓ અને સિપાઈઓ છે. એની આસપાસના દેશમાં અરબોની જંગલી જાતો વસેછે. એ દેશ ઘણો ગરમ છે, અને તેમાં ઘણો વરસાદ પડતો નથી. વળી પેરિમ બેટ હંગ્રેજના તાબામાં છે. એડનથી થોડા મેલને છેટે રાતા સમુદ્રમાં જવાના બારા આગળ એ બેટ છે.

પ્રકરણ ૪ થું.

સિંધ.

ઐરપુર સંસ્થાન બાદ કરતાં સિંધ દેશનું ક્ષેત્રફળ ૪૮,૦૧૪ ચોરસ મૈલ અને ૨૪,૧૩,૮૨૩ માણસની વસ્તી છે. એ વસ્તીમાંના ૧૮,૮૭,૨૦૪ એટલે કે ટૂંકરતાં કાંઈક વધારે મુસલમાન છે. એ દેશમાં મુખ્યત્વે સિંધી અને બલુચિ ભાષા બોલાયછે. એ દેશની દક્ષિણે કચ્છી રણ અને અરબી સમુદ્ર, પશ્ચિમે હાલા અને સુલેમાન પર્વત, ઉત્તરે બલુચિસ્તાન અને પંજાબ અને પૂર્વે જસલમેરનું રણ અને રજપૂત સંસ્થાનો છે. એ દેશનો મધ્ય ભાગ સપાટ મેદાન છે; સિંધુના કાંઠાનો પ્રદેશ ઘણો રસાળ અને સારો ખેડાયેલો છે. સિંધના હરકોઈ ભાગમાં વરસાદ થોડો જ વરસેછે, પરંતુ માર્ચથી સપ્ટેમ્બર માસ સુધીમાં

સિંધુનદીમાં રેલ આવેછે તેથી તેની આસપાસના મૂલકમાં પાણી ફરી વળેછે. એતરૌમાં પાણી પૂરું પાડવા માટે ઘણી નહેરો ખોદેલીછે. એ દેશના પશ્ચિમ ભાગમાં ડુંગરા છે તેમાં ભરવાડાનાં ઘેટાંને સારૂ ચારૌ ઊગેછે, અને પૂર્વ ભાગમાં માટું રણ છે તેમાં, રેતીનાં મેદાન અને ટેકરા છે. દેશનો દક્ષિણ ભાગ ખારવાળો છે અને ત્યાંની હવા રોગી છે.

સિંધ દેશમાં એતી અને ચારૌ સારૌ થાયછે. વળી તેમાં માટીનાં વાસણ, ચામડાંની વસ્તુઓ, અને રોતરંજીઓ બનેછે. એતીની પેદાશમાં ડાંગર, જુવાર, ખાજરી, ઘઉં, મગ, જવ, રૂ, તથા તેલિયાં ખીઆં મુખ્ય છે.

હૈદરાવાદને રસ્તે કરાંચીથી કોટ્ડીસૂધી રેલવે છે, અને સિંધુ નદીમાં મુલતાનસૂધી આગબોટ ચાલેછે.

એ દેશ કમિશનરના તાબા હેઠળ છે; તેના પાંચ ભાગકરૌલાછે તેમાં શિકારપુર, હૈદરાવાદ, અને કરાંચી એ ત્રણ મધ્ય ભાગે રસાળ જિલ્લાછે. ખાકીના એ ભાગ પોલિટિકલ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટના તાબા હેઠળ છે. વળી ખૈરપુર એ દેશી સંસ્થાન છે.

ઉત્તરથી શરૂ કરતાં એ પાંચ ભાગ નીચે પ્રમાણે છે:—

(૧) સિંધનો ઉપલો સરહદનો મૂલક—એ પોલિટિકલ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટના હાથ નીચે છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૨, ૧૯૯ ચોરસ મૈલ તથા ૧, ૨૪, ૧૮૧ માણસની વસ્તી છે. એના લશ્ચ તાલુકા કર્યાં છે. એ મૂલકની પશ્ચિમે તથા વાયવ્ય કોણમાં ખિલાતના ખાનનો મૂલક, ઉત્તરે પંજાબ, પૂર્વે સિંધુનદી અને દક્ષિણે શિકારપુર જિલ્લો છે. એમાં ઘણું કરીને જમીન સપાટ છે, અને ઉત્તરની ભોંય વેરાન છે. પરંતુ જ્યારે પાણી પાય છે ત્યારે બીજા જાગોમાં એતી થાયજે. મુખ્ય નિકાસ જુવાર, ખાજરી, અને ઘઉં છે; તલ, દીવેલી, વગેરે તેલિયાં ખીઆં પશ્ચ થોડાંક થાયજે; નહેરો વડે જ જમીનને પાણી પાયજે તેમાં જુવાર અને ખાજરી પાડેજે, અને જયપૂર પૂર આવેજે તે સૂકાપા પાણી તેમાં ઘઉં પાડેજે. જકબાબાદ માલ ખોટું શહેર છે તેમાં ૭, ૩૬૫ માણસ વસેજે.

(૨) શિકારપુર—એ જિલ્લાની ઉત્તર સિંધનો ઉપલો સરહદનો મૂલક

અને ભાવલપુર સંસ્થાન, પશ્ચિમે કોહિસ્તાનના પશ્ચિમ ગંઠા, દક્ષિણે કરાંચી જિલ્લો, અને પૂર્વે ભાવલપુર અને જસલમેર સંસ્થાનો છે. એમાં ૧૭ તાલુકા છે. તેમનું ક્ષેત્રફળ ૧૦,૦૦૧ ચોરસ મેલ અને ૮,૫૨,૯૮૬ માથસની વસ્તી છે. એ સપાટ છે અને એમાં પૂર આવેછે. ખરિફાકાંડમાં ડાંગર અને જુવાર અને રબિયાકાંડમાં ઘઉં અને ચણા છે. દુનર ધણા ચાલતા નથી. ખાદી, હાથીદાંતનાં રમકડાં, અને માદીનાં વાસથ માત્ર થાયછે. વેપારને માટે બે શહેર પ્રખ્યાત છે, **શિકારપુર**, અને પહેલાં ખોરાસાનની ભાગીબ કહેતા. અને **સકર** સિંધુનદીને કાંઠે ખુલત માલના વેપારનું સ્થળ છે. લાખાંના અને રોહરી એ પથ મોટા કસ્તા છે.

(૩) **હૈદરાબાદ**—એ જિલ્લાનું ક્ષેત્રફળ ૯,૦૩૦ ચોરસ મેલ અને ૭,૫૪,૬૨૪ માથસની વસ્તી છે. એની ઉત્તરે મીરઅલ્લીમુરાદનું સંસ્થાન, પૂર્વે ધરપારકર સંસ્થાન, દક્ષિણે કચ્છનું રથ અને કરાંચી જિલ્લો, અને પશ્ચિમે સિંધુ નદી છે. એ સપાટ છે અને તેમાં ઘણી નહેરો છે. એમાં એક મોટું જંગલ છે અને ખારી ઊંચડ જુનિ છે. કારીગરીને માટે સિંધમાં પ્રખ્યાત સ્થળ હૈદરાબાદ જિલ્લો છે. એની શેતરંજ, રેશમી અને સૂતરાઈ કાપડ, માલોનાં વાસથ અને આમડાંની વસ્તુઓ વખણાયછે.

ખેતીની પદ્ધતિમાં (ખરિફ પાકમાં) ડાંગર, જુવાર અને રૂ, તથા (રબિયાકાંડમાં) ઘઉં અને તમાકુ મુખ્ય છે.

એના ૧૩ તાલુકા છે, પરંતુ માત્ર હૈદરાબાદ મોટું શહેર છે તેમાં ૪૫,૧૮૫ માથસની વસ્તી છે.

(૪) **કરાંચી**—એ જિલ્લાનું ક્ષેત્રફળ ૧૪,૧૧૫ ચોરસ મેલ તથા ૪,૭૮,૬૮૮ માથસની વસ્તી છે. એમાં ૧૩ તાલુકા છે. એની પશ્ચિમે ખિલાતના ખાનનો મૂલક, ઉત્તરે શિકારપુર જિલ્લો, પૂર્વે સિંધુ નદી અને કચ્છનું રથ, અને દક્ષિણે અરબી સમુદ્ર છે. એ જિલ્લાના ત્રણ ભાગ છે; એક પૂર્વમાં સિંધુના કાંઠાને ખરખપડો અને વેરાન પ્રદેશ; એમાં થોડો વરસાદ આવેછે; બીજા મધ્યમાં સિંધુના કાંઠાને રસાળ પ્રદેશ; અને ત્રીજો દક્ષિણે સિંધુ નદીથી નવો થયેલો ખેડ; ત્યાંની હવા બેજવાળી અને રેગી છે. એમાં સૂતરાઈ કાપડ, માદીનાં વાસથ અને કામળા બનેછે. ખેતીની પદ્ધતિમાં ડાંગર, જુવાર અને ખાજરી (ખરિફ પાકમાં) તથા (રબિયાકાંડમાં) ઘઉં, દીવેલી, અને જવ મુખ્ય છે. ડાંગર, જુવાર, અને ખાજરી કરાંચીથી સુંબઠ ઇલાકાના બીજા ભાગો ખાતે ચઢેછે; અને ઘઉં તથા અનેક જાતનાં તેલ કાઢવાનાં બીજાં ઇલાકાં મોકલવામાં આવેછે. જવ એ જિલ્લામાં ખપી જાયછે. વળી થોડું રૂ અને ગળી થાયછે.

કરાંચી શહેરમાં ઘણી વસ્તી છે. સુંબઠ ઇલાકાનાં મોટાંમાં મોટા શહેરોમાં પાંચમું શહેર કરાંચી છે. એ મોટું ખેડ છે, ને તેમાં મોટાં વહાણો મહોમલાસત રહી શકેછે. એમાં એક સરકારી હાઇસ્કૂલ છે. કરાંચી સિવાય કોહી અને તદ્દ એ બે મુખ્ય સ્થળ છે.

(૫) થર પારકર—એ પાં ૬૦ ના હાથનીએ છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૧૨,૭૨૯ ચોરસ મૈલ અને ૨,૦૩,૩૪૪ માણસની વસ્તી છે. એમાં ૭ તાલુકા છે. એ મુલકની દક્ષિણે કચ્છનું રણ, પશ્ચિમે હેદરાવાદ નિલ્લો, ઉત્તરે ખેરપુર સંસ્થાન, અને પૂર્વે રજપૂતાનાનું દેશી રાજ્ય છે. એ મુલકના ત્રણ ભાગ કચ્છ છે. પશ્ચિમે પૂર્વે નળનું રેતીનું મેદાન છે તેમાં કેટલીક નહેરો છે; મધ્યમાં થર એટલે રણ મોટા વિસ્તીર્ણ પ્રદેશ છે, તેમાં રેતીના ટેકરા છે; અને અગ્નિકોણમાં પારકર એ કચ્છના રણમાં ખેટ ન્ખે છે. એ મુલકમાં વરસાદ થોડોજ આવે છે, અને થર રણ તથા પારકરમાં પાણીનીકુ બ તંગી છે. એમાં ધાનથી, શેતરંજી, અને ચામડાની જાથસો ખન્યે. લોકોના મુખ્ય ખોરાક ચોખ્ખા અને ખાજરી છે. વળી ધર્તિ, જુવાર, રૂ, અને જવ ધાન્ય છે. મોઢામાં મોટું શહેર ઉમરકોટ છે.

(૬) જૈરપુરસંસ્થાન—એ સિંધની ઇશાન કોણમાં છે અને મીરઅલ્લી મુરાદના તાનામાં છે.

પ્રકરણ ૫ મું.

કચ્છ*.

આ મુલક કાઠીઆવાડની વાયવ્ય કોણમાં છે. એની ઉત્તરે, પૂર્વે અને અગ્નિકોણમાં રણ, દક્ષિણે અને નૈઋત્ય કોણમાં કચ્છી અખાત અને અરબીસમુદ્ર, અને વાયવ્ય કોણમાં સિંધુ નદીની પૂર્વ શાખા કોરી છે. રણની પેલીમર ઉત્તરમાં થરકે નાનું રણ છે તથા વાયવ્ય કોણમાં સિંધ દેશ છે. એ રણ મોટું રેતીનું મેદાન છે તે ચામાસામાં પાણીથી ભરપૂર હોય છે, ત્યારે કચ્છ જાણે ખેટ હોય તેમ દેખાય છે. કચ્છની વધારેમાં વધારે લંબાઈ ૧૭૦ મૈલ તથા વધારેમાં વધારે પહોળાઈ ૫૦ મૈલ છે. પરંતુ એક સ્થળે તે માત્ર ૧૫ મૈલ પહોળો છે. રણ બાદ કરતાં એનું ક્ષેત્રફળ ૬,૫૦૦ ચોરસ મૈલ છે. એમાં ૮

* કચ્છ દેશની જુગોળવિદ્યાની ઝીંથી હકીકત એ દેશની નિશાળોને સારૂ લખી છે. શૂન્યરાત અને કાઠીઆવાડની નિશાળોમાં ઝીંથી ખાખતો મૂકી રવો. માત્ર સીમા, નગરોનું સદ્ગ જ્ઞાન, મુખ્ય ડુંગરો, તથા થોડી હકીકત શીખવો.

કરખા, ૮૮૯ ગામ તથા ૫,૧૨૦૮૪ માણસની વસ્તી છે. દક્ષિણ કોઠો તદન સપાટ છે અને ભૂમિ રસાળ છે. ખાકીની સર્વે દિ-શામાં ડુંગરા અને પથરાવાળી જમીન છે. મુખ્ય ડુંગરાની હાર ત્રણ છે તેઓ પૂર્વ અને પશ્ચિમ દિશામાં જાય છે. ઉત્તર ધાર નામે હાર ઉત્તરમાં છે; કાળો, રાયમલરો, ખડીર, લક્કી, ધોળો, મીલવો, અને મોણવો એ સર્વે ડુંગરા એમાં છે. તેઓ પચ્છમ, ખડીર, અને પ્રાંથલ ખેટામાં થઈ ચો-રાડ કે ચોરવાડ સૂધી જાય છે. ખીજી હાર મધ્યધાર છે તેમાં ઝારો, કરોડાસમ, ધીણાધર, હવાય વગેરે ડુંગરા છે. તેઓ વાસ્તવિક કુચ્છની ઉત્તર દિશાએ રણની સીમા છે. ચાંવા નામે ત્રીજી હાર ભૂજની દક્ષિણે પૂર્વપશ્ચિમ જાય છે, તેમાં ચિત્રાણો, રોહાની, નનામો, ખાડવા, ચાત્રોડ વગેરે ડુંગરા છે. પહેલી હાર થોડી ઘણી તૂટક છે. એમાંના કાળો નામે ડુંગરનું શિખર કુચ્છમાં સર્વથી ઊંચું છે. મધ્યધાર માહેલા પહોડામાં ધીણાધર સર્વથી ઊંચો છે. તેનું શિખર ૧,૨૬૮ ફુટ ઊંચું છે. ચાડવા હાર માહેલા પહોડામાં નનામો સૌથી ઊંચો છે. તેનું શિખર ૧,૪૨૪ ફુટ ઊંચું છે.

નદીઓ—એમાં એકે નદી નથી. પરંતુ કેટલાક પાણીના વહેણ છે તેઓ ચોમાસામાં પાણીથી ભરપૂર રહે છે. ગિનાળા-માં માત્ર છેટેછેટે ખાખોચી આંમાં પાણી ભરાઈ રહે છે, પરંતુ એમાંના ત્રણ વહેણ જાણવા લાયક છે. નાગમથી નામે વહેજો ખેડાપાસે ચાડવા પર્વતમાંથી ઉત્પન્ન થઈ નવીનાળ આગળ કુચ્છી અખાતમાં ભળે છે. દેશલપુર આગળ એજ પર્વતમાંથી ઉત્પન્ન થઈ રૂકમાવતી નામે વહેજો માંડવીની નાળમાં ભળે છે, અને ખારી નામે વહેજો એજ પર્વતમાંથી ઉત્પન્ન થઈ ઉત્તરે સુમરાસરની પાસે રણમાં ભળે છે. એ વહેણોમાં આખું વરસ પાણી રહે છે.

એ દેશનાં સોળ પરગણાં કરેલાંછે તે નીચે પ્રમાણે:—
પાવર, મીઠાળી, વઝી, પચ્છમ, ચડોર, પ્રાંથલ, વાગડ, અંજાર ચૌ-
વીસી, મુવડ ચૌવીસી, હાલા ચૌવીસી, કાઠી, મોડાસા, અવડાસા,
કંડ, ગરહો, અને માક.

મુખ્ય શહેર—મૂજ એ સંવત ૧૯૦૫ માં રાવ શ્રી ખેંગાર-
જીએ વસાવ્યું હતું. એમાં ૨૦,૬૬૧ માણસની વસ્તી છે. એ
માંહેલીજેવા લાયક ધર્મારતોમાં યુરોપનાં મકાનોને ઘાટે મરહૂમ
રાવ શ્રી પ્રાગમલજીએ નવો મહેલ બંધાવ્યોછે તે મજબૂતાઈ
અને સૌંદર્યમાં સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે. ખીજું શહેર માંડવી બંદર છે.
એ મોટા વેપારનું સ્થળ છે. તેમાં ૩૫,૯૮૦ માણસની વસ્તી
છે. વહાણોની સગવડને માટે એ માં એક દીવાદાંડી બંધા-
વીછે. મુંદરા, લખપત, જલ્દે અને તૂળા એ ચાર જાણવા
લાયક બંદરો છે. મોટાકસ્યામાં અંજાર, રાવર, અષોદ(મોરખીનું),
મંચી, વેલા, નઝિયા, કઠોરા, તૈરા, સુમરીરોહા, મહેસર, કેરા, અને
કંથકોટ છે. પાછલાં ચાર નગરો બહુજ જૂનાં છે, અને તેમાં
જેનધર્મનાં પ્રાચીન દહેરાં છે. કચ્છ સિવાય રાવના તાબામાં
એવામાં કચ્છી ગઢ છે અને વવાણીઆનાં બંદરો, મોરખીના
ઝોંઝુવાડાના, કાઠીઆવાડના નવાનગરના અને સિંધના બ-
સ્તા બંદર પર રાવનો હક્ક પહેચેછે. એક હાઈસ્કૂલ, એ પહેલા
વર્ગની ઇંગ્રેજી ને ગુજરાતી જોડે શીખવવાની શાળા, એક ઉ-
દ્યોગશાળા અને સાત કન્યાશાળાસુધ્ધાં આખા કચ્છદેશમાં ૯૧
નિશાળો છે. તેઓમાં ૫૫૩ નિશાળીઆ ભણેછે. એ સર્વે-
નો વહીવટ કરવાને એ ખાતાનો ઉપરી અમલદાર ઠરાવ્યોછે.

રાજ્યવ્યવસ્થાને માટે એના આઠ જિલ્લા કર્યોછે. દરેક
જિલ્લામાં મુનસિફ રહેછે. જૂજ માં સદર અદાલત છે તેના
ઉપરીપણાનીએ એ મુનસિફો છે. સદર અદાલતના ચૂકાદાની

અપીલ રાવની હજૂરમાં થઈ રહે છે. કચ્છના કાયદાનું પુસ્તક બનાવુંછે તે પ્રમાણે દિવાની અને ફોજદારી કામ ચાલે છે. એ સિવાય બૂજમાં ભાયાતોને માટે જાડેજા કોર્ટ છે ત્યાં નાયબ દીવાન તથા ત્રણ ભાયાતો મળી મનસાફ કરે છે. દર પાંચ વર્ષે બધા ભાયાતો મળી એ ત્રણને પોતાનામાંથી નીમે છે. બપોળ પાતાનો વહીવટ રેવિન્યુ કમિશનર કરે છે, દેરાની આવક અને અર્થ ઉપર દેખરેખ રાખે છે તથા જુદા જુદા ૧૭ મહાલોમાં મૂકેલા ધુમ્મો અને કારભારી ય્મો માર્ફત જમાવંદી બધરાવે છે. એ સિવાય જાહેર હમારત તથા રસ્તા પાતા ઉપર તથા મોજાણી પાતા ઉપર તે નજર રાખે છે. જાહેર હમારત તથા રસ્તા પાતાનો ઉપરી હાલ યૂરોપી અને મોજાણી પાતાનો ઉપરી દેશી છે. વળી પોલીસ કમિશનરના હાથ નીચે પોલીસ પાતું તથા મુંબઈની વેલકરાળાના ગ્રાડ્યુએટના હાથ નીચે દવાખાનાં અને શીતળા પાતું છે. •

પોલીટિકલ એજન્ટ બૂજમાં રહે છે. દેરાની વ્યવસ્થા ઉપર તે દેખરેખ રાખે છે અને ઇંગ્લેન્ડને લહેણી ખંડણી વસૂલ કરે છે. વળી એમાં નાનું ઇંગ્લેન્ડ લશ્કર રહે છે.

મુખ્ય નિકાસ—ખાજરી, જુવાર, મીઠું, મગ, ઘઉં, મઠ, રૂ, બિન, દીવેલી, રાહ વગેરે. ઘોડા, ગાય, બળદ, ગેટ, ઘી, તેલ, વગેરે પરદેશ પાતે મોકલવામાં આવે છે. બૂજમાં સ્વતરાઉ અને રેશમી કાપડ વણવાનાં કારખાનાં છે. બૂજનું કશાખી અને હીરનું ભરત બહુ વખાણાય છે. સોના રૂપાની નકશીદાર કારીગરી ય્મો ઇંગ્લેન્ડ લોકોને પસંદ પડે છે, અને તે ય્મો ખરીદ કરે છે. ભાતાજીના મઠમાં ફટકડી અને થોડો સ્વરોખાર જડે છે. વળી એમાં કોયલાની ખાણ છે, પરંતુ તે ખોદવાનું કામ ચાલતું નથી.

રાવ માતે જાડેજા રજપૂત છે; તેના ભાયાતો ઘણા છે અને તેના કુટુંબીમાં કેટલાક તો રાજા છે.

પ્રકરણ ૬. ડું.

ગૂજરાત. ભાગ ૧ લો.

આદેશનો કેટલોક ભાગ હંગ્રેજ સરકારનો ખાલસા છે. ને બાકીનો દેશી રાજ્યોનો છે. એ દેશી રાજ્યોનું વર્ણન સાતમા પ્રકરણમાં આવશે. આ પ્રકરણમાં ખાલસા મૂલકની વિગત લખી છે. એ મૂલકના પાંચ જિલ્લા કર્યા છે. એમાંનો સૌથી દક્ષિણે ૧. સૂરત જિલ્લો છે; તેની ઉત્તરે ૨. મરુચ જિલ્લો; ભરૂચની ઉત્તરે ૩. સેજા જિલ્લો; અને ૪. પંચમહાલ, અને સૌથી ઉત્તરે ૫. અમદાવાદ જિલ્લો છે.

૧. સૂરત જિલ્લો.

એ જિલ્લામાં ૧,૬૬૨ ચોરસ મૈલ જમીન છે, તથા ૬,૧૪,૧૬૮ માણસની વસ્તી છે. એની ઉત્તરે કીમ નદી છે. એ નદીની પેલી ખેર ભરૂચ જિલ્લો અને ગાયકવાડનો મૂલક છે. સૂરત જિલ્લાની પૂર્વે ગાયકવાડનો મૂલક, તથા વાંસદા અને ધરમપોરનાં રાજ્યો આવેલાં છે. દક્ષિણે દમણગંગા નદી છે. એ નદી સૂરત જિલ્લાને થાણા જિલ્લાથી અને પોર્ટુગીઝ તાખાના દમણથી જુદા પાડે છે; અને પશ્ચિમદિશાએ અરબીસમુદ્ર તથા ખંભાતી અખાત છે. એ જિલ્લાના તાલુકા એક જથ્થે નથી, ગાયકવાડનાં પરગણાં સાથે ભેજસેજ થઈ ગયા છે. નદીનાં એ પાંચેલાં કોતરો બાદ કરતાં બાકીની જમીન ઘણુંકરી ને સપાટ છે. ચારનેરા અને ડુંગરી વિના જાણવાલાયક ખીજા ડુંગરો એ જિલ્લામાં નથી. ચારડી તાલુકામાં થોડાક નાના ડુંગરા છે અને ઈશાનમાં માંડવી પરગણાનો કેટલોક ભાગ પહોડી છે. પશ્ચિમ કાંઠે ખાડીઓ બહુ છે. ચોમાસા સિવાય બાકીના વખતમાં તેઓમાં વહાણો આવજા કરે છે. સુખ્ય નદી

ઝા—૧. તાપી. ધૂજરાતનાં નર્મદાસિવાય ખીજી બધી નદી-ઝાથી મોટી છે. ઝા સાતપૂડાપર્વતમાંથી નીકળીને સૂરતઆગળ અરખીસમુદ્રને મળેછે. ૨. કીમરાજપીપળાના ડુંગરામાંથી નીકળીને અંકલેધર તાલુકાની દક્ષિણે અને ઘોરપાડ પરગણાની ઉત્તરે થઈને ખંભાતી અખાતને મળેછે. ૩. મીઠોઝા, ૪. પૂર્ણા, ૫. અંબિકા, ૬. પાર, ૭. કોલક, વગેરે ખીજી નાની નદીઝા છે.

મુખ્યનિકાસ—ગામોમાં મુખ્ય ધંધો ખેતી છે; પશ્ચિમ કાંઠાપર આવેલાં ગામડાંમાં માછલાં પકડવાનું કામ ઘણા લોક કરેછે. ઉત્તર ભાગમાં ખેતીની મુખ્ય ઊપજ ડાંગર, જીવર, રૂ, ઘઉં, કેઠોળ તથા બાજરી; અને દક્ષિણમાં દીવેલી, નાગલી, કેદ્રા, શેરડી, અને કેળાં. કેટલેક ઠેકાણે તમાકુ, ભીંડી, શાક, વગેરે થાયછે.

તાપી, પૂર્ણા વગેરે નદીઝા ઉપર રેલવેના પૂલ તથા સૂરત શહેરમાં તાપીનદીપર હોપ પૂલ છે તે જોવા જેવા છે. હાલ ઝા જિલ્લામાં રેલવે સ્ટેશન પંદર છે. ઝા જિલ્લાનાં કીમ, સાયણ, સૂરત, સચીન, અમરોલી, વગેરે સ્ટેશનો ઉપર તથા ખીજાં કેટલાંક ગામોમાં કપાસ લોઢવાનાં વરાળયંત્રો છે. સૂરતમાં ત્રણ કારખાનાં કાપડ વણવાનાં તથા સૂતર કાંતવાનાં છે.

ઝા જિલ્લામાં નીચે લખેલા ૮ તાલુકા છે:—

(૧.) પારડી.	(૫.) વારડોલી.
(૨.) વલસાડ.	(૬.) માંડવી.
(૩.) ચીકલી.	(૭.) ચોર્યાશી.
(૪.) જલાલપોર.	(૮.) ઓરપાડ.

આ આઠ પરગણાંમાં ૪ કરપા તથા ૭૭૮ ગામ અને લોકલક્ષ્ડના અર્થેથી ચાલતી ૨૫૮ નિશાળો છે. ઝા નિશાળોમાં ૧૬,૬૧૫ નિશાળીઆ બાળેછે. ઝા જિલ્લામાં ગામઠી નિશાળો ૧૨૧ છે તેમાં ૩,૭૫૭ નિશાળીઆ બાળેછે. ઝાક

હાઈસ્કૂલ, ચાર પહેલા વર્ગની આંગલો વર્નાક્યુલર સ્કૂલો, એક ઉદ્યોગશાળા, એક ખેતીવાડી શીખવવાનો વર્ગ, તથા આઠ કન્યાશાળા છે. એ કન્યાશાળાઓમાં ૧,૨૨૯ છોકરીઓ ભણે છે. હરેક તાલુકામાં મામલતદાર અને ફોજદાર છે.*

(૧.) પારડી તાલુકો.

એની ઉત્તર સીમાએ પાર નદી છે, અને દક્ષિણે દમણ-ગંગા, પૂર્વે ધરમપોરનું રાજ્ય, અને પશ્ચિમે અરબી સમુદ્ર છે.

એ પરગણામાં ૮૨ ગામ અને ૫૫,૭૬૧ માણસની વસ્તી છે. એમાં ત્રણ નદીઓ છે—૧. પાર, ૨. કોલક, ૩. દમણગંગા. એ ઉપરાંત કોથલ અને પરીઆલી નામે ખાડી છે. એનાં મુખ્ય ગામ—૧. બાલદાપારડી, ૨. વગવાડા, એ કોલક નદીને કાંઠે છે; ૩. કુંતા, બગવાડેથી બેગાઉપર છે. એમાં જકાત ખાતાનો ઇન્સ્પેક્ટર રહે છે. હર વરસે કુંતેશ્વર મહાદેવની જત્રા ભરાય છે. એ મેળો ત્રણ માસ રહે છે અને તેમાં વેપારીઓનો બહુ માલ આવે છે. ૪. ઉદવાડા, એમાં પારશીની જૂની અગીઆરી એટલે અગ્નિનું દેવલ છે. આતસની જત્રા કરવાને ઘણા પારસી ત્યાં જાય છે. ૫. કોલક, એ બંદર છે. ૬. ઉમરસાડી; એ પણ બંદર છે. દમણને રસ્તે વાપી, ઉદવાડા, અને પારડી એ ત્રણ રેલવે સ્ટેશન એ તાલુકામાં છે. સુરત જિલ્લામાં અને ગુજરાત પ્રાંતમાં સૌથી દક્ષિણે એ પરગણું છે. એની દક્ષિણે કોંકણ પ્રાંતનો થાણા જિલ્લો છે. એના નૈઋત્ય ખૂણાપર પોર્ટુગીઝ લોકનું દમણનું રાજ્ય છે. એની પૂર્વે ધરમપોરનું રાજ્ય છે. એની મુખ્ય નિકાસ—ડાંગર, કોદા, દીવેલી, શેરડી, નાગલી, ચણા, અને વાલ છે.

* આ તાલુકાઓનું વિશેષ વર્થન આગળ છે તે સુરત જિલ્લાની નિશાળોમાં માત્ર અથવાનું યોગ્ય છે. બીજી નિશાળોમાં માલ એમાંનાં મોટાં ગામ ને સાર નાંધે.

(૨) વલસાડ તાલુકો.

અંમમાં ૯૪ ગામ તથા ૮૦, ૭૦૭ માણસની વસ્તી છે. અંમની નદીઅંમનાં નામ-૧. ગણદેવીનીં જાડી; અંમનું ખીજું નામ અંધિકા નદી છે. આ પરગણાના વાયવ્ય કોણમાં અંમ નદી વહેછે. ૨. કાવેરી, ૩. જરેરા, અંમ નૈઋત્ય કોણમાં વહેછે. ઉંડાઅંમ અને ખીલીમોરા આગળ તેઅંમ કાવેરીને મળેછે. ૪. ઓરંગા, અંમ વલસાડની પાસે છે. ૫. પાર. અંમ સિવાય વામ, કોલાઈ, વાંકી વગેરે ખાડીઅંમ છે. અંમનાં મુખ્ય ગામ-૧. વલસાડ, અંમમાં ૧૩, ૨૨૬ માણસની વસ્તી છે. મામલતદાર અને સખાડિનેટ જડજની કચેરી તથા ગામસુધરાઈ ખાતું છે. ચીકલી પાર-ડી, અને જલાલપોર પરગણાં વલસાડના સખાડિનેટ જડજના અધિકાર નીચે છે. અંમ બંદર છે તેથી અંમમાં દુરબે કે મા-ડવી છે. અનાજ, ગોળ અને સાગ અહિંથી ચઢેછે. જંગલની સંભાળ રાખનાર અમલદારની કચેરી પણ અંમજ ગામમાં છે. ૨. જરવાડામાં મીઠું પાકેછે, અને તેને માટે ત્યાં અંમક સરકારી કારકુન રહેછે. અંમ સિવાય મંદેલી, માલવેળ, ડંડાજ, વીધરી, કોસંવા અને હરીઆ અંમ મોટાં ગામ છે. આ તાલુકામાં પાર નદી પર પારનેરાનો કિલ્લો છે, તે ગાયકવાડે બાંધેલો કહેવાયછે. આ તાલુકાના ખારવા સુંબઈ, સુરત વગેરે બંદર સફર કરેછે. હુરીઆ, વલસાડ, અને ડુંગરી અંમ ત્રણ રેલવે સ્ટેશન આ પરગણામાં આવેલાંછે, તેમાં વલસાડનું સ્ટેશન મોટું છે. અંમની મુખ્ય નિકાસ-ડાંગર, કોદા, દાલિયા, નાગલી, શેરડી, ચણા, અને વાલ.

(૩) ચીકલી તાલુકો.

અંમમાં ૬૨ ગામ અને ૬૦, ૧૪૭ માણસની વસ્તી છે. અંમની નદીઅંમનાં નામ-૧. ઉત્તરમાં અંધિકા. ૨. ચીકલી પાસે વહે-

નારી કાવેરીના વલસાડ તાલુકામાં અંબિકા જોડે સંગમ થાયછે. ૩. खरेरा. ૪. ओरंगा, આ તાલુકાની દક્ષિણ સીમાએ વહેછે. એનાં મુખ્ય ગામ-ચીકલી; વસ્તી ૨,૯૧૧. એમાં મા-મલતદારની કચેરી છે. દેગામ, खेरगाम, आलीपौर, વગેરે મોટાં ગામ છે. એની મુખ્ય નિકાસ-ડાંગર, કોદા, અને દીવેલી.

(૪) जलालपौर तालुको.

એમાં ૯૧ ગામ તથા ૭૪, ૦૧૬ માણસની વસ્તી છે. એની નદીએનાં નામ-ઉત્તરે પૂર્ણા નદી વહેછે. દક્ષિણે અંબિકા છે. કનાઈ, खुदारा, करकवा, बनेव વગેરે ખાડીએ છે. એનાં મુખ્ય ગામ-जलालपौर. એમાં ૨,૪૯૮ માણસની વસ્તી છે. એમાં મામલતદારની કચેરી છે. એમાં સરકારી નિશાળ છે; મટવાડ, भवरामा, भमलसाड, कूछोली, आठ, खरसाड, अष्टगाम, पनार, सीसोदरा વગેરે મોટાં ગામ છે. અમલસાડ અને નવસારી એ બે રેલવે સ્ટેશન એ તાલુકામાં છે. નવસારીની પાસે અર્ધ ગાઉપર જલાલપોર છે. એ પરગણાની દક્ષિણે ખીલીમેરા છે ત્યાં પણ રેલવે સ્ટેશન છે. એની મુખ્ય નિકાસ-જુવાર, ડાંગર, રૂ, તલ અને શેરડી.

(૫) बारडोली तालुको.

એમાં ૧૨૪ ગામ અને ૭૬,૧૦૦ માણસની વસ્તી છે. એની નદીએનાં નામ-૧. तापी; મીઢોળા એ નદીના ત્રણ ફાંટા છે. જુ-હારી ગામ આગળ પૂર્ણા નદી છે. વાલોડ આગળ જાંખરી નદી છે તે પૂર્ણાને ભેજ ગામ આગળ મળેછે. એનાં મુખ્ય ગામ-૧. मीढोळाने કોઠે बारडोली; વસ્તી ૩,૮૩૭ માણસની. એ ગામ ગાયકવાડના બેજેશ્વર પરગણાની હદમાં છે. એમાં

મામલતદારની કચેરી છે. ૨. તાપીને કાંઠે કજોદ. ૩. સરખોળ. ૪. વાલોડ. ૫. મોતા. ૬. વરાડ. ૭. બુહારી. ૮. દેગામ. ૯. વાંકા-નેર. ૧૦. કવાસ વગેરે મોટાં ગામ છે. એ તાલુકો વધારે મોટો હોવાથી વાલોડમાં મહાલકરી અને ફૈજદારનાં થાણાં છે. એની મુખ્ય નિકાસ-ડાંગર, જીવાર, ધઉં, કોદા, કપાસ અને શેરડી.

(૬) માંડવી તાલુકો.

એમાં ૧૪૦ ગામ અને ૫૦, ૮૧૦ માણસ છે. મુખ્ય ગામ માંડવીમાં ૪૦૦ વર્ષ પહેલાં ભીલ રાજ રહેતા. ત્યાર પછી ઉદેપુરના રાણાના કુળના કોઈરાજ કુમારનો અમલ થયો. સંવત ૧૮૯૮માં ઇંગ્લેન્ડ સરકારની જપ્તી મેકી અને પછી કેટલેક વરસે એ તાલુકો ખાલસા થયો. એ તાલુકામાં ઘણા ડુંગરા છે; તેમાં દેવગઢ ટપ્પામાં વધારે છે, અને કેટલાંક પાતલ ટપ્પામાં છે.

એ પરગણાના સાત ટપ્પા એટલે ભાગ કર્યા છે. તેમનાં નામ માંડવી, બહુધાન, પાતલ, દેવગઢ, દદવાડા, હવેલી અને બારગામ. એમાં દક્ષિણે તાપી નદી છે. વ્રેહે, એ નદી રાજપીપળાના રૂડા નામે પર્વતમાંથી નીકળીને દેવગઢ વગેરે ગામ પાસે થઈને વરેલી આગળ તાપીને મળે છે. માંડવી ગામમાં ૪,૭૪૪ માણસની વસ્તી છે. મામલતદારની કચેરી તથા ગામ સુધ-રાઈ ખાતું છે. બહુધાનમાં બાર બાર વરસે મોટી જત્રા બરા-ય છે. ઘંઘેલી અને તડકેશ્વર મોટાં ગામ છે. એ તાલુકાની નિકાસ-કોદા, ડાંગર, જીવાર અને દીવેલી.

(૭) ચોર્યાશી તાલુકો.

એ પરગણામાં સૂરત શહેર છે તેની વસ્તી બાદ કરતાં એ તાલુકાની વસ્તી ૪૪,૭૬૪ માણસની છે. એ તાલુકાનાં ગામ

ગાયકવાડ સરકાર તથા સચીણના નવાખનાતાખાના મૂલકમાં વેરાતા છે. સૂરત શહેર તાપી નદીને કાંઠે છે. એમાં ૧,૦૯,૮૪૮ માણસ વસે છે. કલેક્ટર, જડજ, સપ્લાડિનેટ જડજ, મામલતદાર વગેરે અમલદારોની કચેરી એમાં છે. બે ધર્મોદા દવાખાનાં તથા ગામસુધરાઈ ખાતું છે. એ શહેરમાં રૂના સકંચા, છાપખાનાં, વર્તમાનપત્રો તથા લાઈબ્રેરીઓ છે. સૂરત શહેર આગળ મોટું બંદર હતું તેમાં વેપાર ધણી ચાલતો હતો. સંવત ૧૮૯૩ માં મોટી આગ લાગ્યાથી, વેપારનું મથક મુંબઈ થવાથી, તથા વણકર વગેરે કારીગર લોકની રોજી તૂટવાથી શહેરને મોટો ધાકો પહોંચ્યો છે. એ શહેરનો મજબૂત કિલ્લો તાપીના કિનારા પર આવેલો છે. એ કિલ્લાથી તે દિલ્લી દરવાજામુઘી સારો રસ્તો બાંધેલો છે. સૂરતની પાસે તાપોનદીને સામે તીરે રાંદેર છે. એ કસ્બામાં ૯,૪૧૬ માણસની વસ્તી તથા ગામ સુધરાઈ ખાતું છે. કતારગામ, માઝ, કુંભારીઆ, ડમરા એ મોટાં ગામ છે. સૂરત અને સચીણ એ બે રેલવે સ્ટેશન છે. મુખ્ય નિકાસ-૩ અને જીવાર.

(૮) ઓરપાડ તાલુકો.

એમાં ૧૨૦ ગામ તથા ૬૨,૦૪૯ રહેવાશીઓ છે. એની દક્ષિણ હદ ઉપર તાપી, અને ઉત્તરે કૌમ નદીઓ છે. સીના નદી ભગવાદાડી આગળ સમુદ્રને મળે છે. બિનાળામાં તેમાંનું પાણી ધણું કરીને સૂકાઈ જાય છે. ઈસ્લામીઓ અને ખ્રીસ્તી ગામો આગળ ખાડીઓ છે. એનું મુખ્ય ગામ ઓરપાડ છે. એ કસ્બાની વસ્તી ૪,૧૨૬ માણસની છે. એમાં મામલતદારનું યાલું તથા સપ્લાડિનેટ જડજની કચેરી છે. કુડસદ, ભગવાદાડી, શ્રદાજળ, સુઝાલી, અમરોલી, કોસાડ અને વરાણ મોટાં ગામ છે. સરસની પાસે સિદ્ધનાથ મહાદેવની હરવર્ષે જત્રા ભરાય છે.

મોરા ગામમાં કૂવાની જગ્યા બરાબર છે. અમરોલી, સાયણ અને કીમ એ ત્રણ રેલવે સ્ટેશન છે. એની મુખ્ય નિકાસ—જુવાર, ૩ અને ઘઉં.

૨. મરુચ જિલ્લો.

એ જિલ્લાનું ક્ષેત્રફલ ૧,૮૫૩ ચારસ મેલ છે, અને તેમાં ૩,૨૬,૯૩૦ માણસ વસે છે. એની હદ-ઉત્તરે મહી, પૂર્વે ગાય-કવાડનો મૂલક, દક્ષિણે કીમ નદી, અને પશ્ચિમમાં ખંભાતનો અખાત. એ જિલ્લામાં ઘણું કરીને નર્મદાના મુખ આગળની રસાળ ભૂંછ હોવાથી ખેતી સારી થાય છે, તેમ ઝાડો પણ પુષ્કળ છે. એમાં નદીઓ પણ ઠીક આવેલી છે. નર્મદા ઉપરાંત ઉત્તરમાં મહી અને દક્ષિણમાં કીમ છે. ભરૂચ શહેર બાદ કરીએ તો એ જિલ્લાનો મુખ્ય ઉદ્યમ ખેતી છે. ભરૂચમાં સ્થતર કાંતવાના મોટા વરાળથી ચાલતા રેડીઆ છે, તથા કાપડ વણવાનાં તેમજ કપાસ લોઢવાનાં પણ ઘણાં વરાળયંત્રો છે અને ખીજો વેપાર રેન્જગાર છે. ખેતીની મુખ્ય પેદાસ ૩ છે. એ સિવાય ચામાસામાં જુવાર, ડાંગર, બાજરી, તુવર અને મગ પાકે છે, અને શીઆળામાં ઘઉં, તલ, વટાણા, ચણા, વાલ, દીવેલી અને તમાકુ થાય છે. આ જિલ્લામાં નીચે લખેલા ૫ તાલુકા છે :—

(૧) મરુચ.

(૪) આમોદ.

(૨) અંકેશ્વર.

(૫) જંબુસર.

(૩) વાગરા.

આ પાંચ તાલુકામાં ૪ કરબા તથા ૪૦૧ ગામ છે. એ ગામોમાં લોકલફંડને અર્થે ચાલતી ૨૧૨ નિશાળો છે. તેઓમાં ૧૨,૬૮૫ નિશાળીઆ ભણે છે*. એ જિલ્લામાં એક

* આ તાલુકાઓની વિગતવાર હકીકત આપીએ તે ભરૂચ જિલ્લાની નિશાળોને સાર છે. ખીજા જિલ્લામાં તો માત્ર એ માના કરબા કે મોટા ગામ ને થોડો સાર શીખવાશે તો બસ થશે.

હાઈસ્કૂલ તથા એ પહેલા વર્ગની આંગ્લોવર્નાક્યુલર સ્કૂલ છે. છાંડીઆની નિશાળ ૯ છે, તેમાં ૭૬૩ છોકરીઓ ભણે છે. ગામઠી નિશાળો ૧૨ છે, તેમાં ૫૩૬ છોકરા ભણે છે.

(૧) મરુચ તાલુકો.

ભરૂચ શહેરની વસ્તી આ તાલુકામાં ૭૩,૨૮૦ માણસની વસ્તી, ૧૦૪ ગામ તથા ૬ મોવાડા છે. એમાં નર્મદા છે. એ નદી તાલુકાની દક્ષિણ છે. એ ધણી મોટી અને ઊંડી છે અને એવડે બહેળો વેપાર ચાલે છે. સાતપૂડા પર્વતમાંથી નીકળીને ખંભાતી અખાતને મળે છે. તાલુકાનું મુખ્ય શહેર મરુચ છે તે નર્મદા નદીના કાંઠા પર છે. એમાં ૩૭,૨૮૧ માણસની વસ્તી તથા ગામસુધરાઈ આતું છે. કલેક્ટર, સીનિઅર આસિસ્ટેન્ટ જડજ, ખીજ વર્ગના સપાઈનેટ જડજ અને મામલતદારની કચેરી એમાં છે. શુક્લતીર્થ, જ્ઞાદેશ્વર, નિકોરા, શાહવાદ, જ્ઞાણોર, ટંકારીઆ, પારશ્વેત અને અમલેશ્વર, એ મોટાં ગામ છે. હર વરસ શુક્લતીર્થમાં જત્રા ભરાય છે. હર ૧૯ વરસે તવરા અને ભાડભૂતની જત્રા ભરાય છે.

આ તાલુકામાં ભરૂચ, ચમારગામ અને પાલેજ એ ત્રણ રેલવે સ્ટેશન છે. નર્મદા નદીમાં મંતુરીઆ અને કાસવા એ બે નાના બેટ છે તેઓ એ તાલુકાના છે. ધંતુરીઆમાં માણસ વસે છે. ભરૂચ શહેરમાં છાપખાનાં, વર્તમાનપત્રો, લેખરીઓ અને રૂકાંતવાનાં તથા વણવાનાં કારખાનાં છે.

(૨) અંજેશ્વર તાલુકો.

એ પરગણામાં ૯૯ ગામ તથા એક મોવાડા છે. એમાં ૧૫,૦૫૪ માણસની વસ્તી છે. ૧ કીમ નદી એ પરગણાની દક્ષિણ સીમાએ છે. ૨ ઉમરાવતી એ રાજપીપળામાંથી નીકળી માંડવા બુબુર્ગ આગળ નર્મદાને મળે છે. વળી વંઠ નામે એક

ખાડી છે. મુખ્ય ગામ-૧ અંજેશ્વર. એમાં મામલતદારની તથા બીજા વર્ગના સપ્લાઈનેટ જડજની કચેરીઓ છે. એમાં ૯,૫૩૫ માણસની વસ્તી છે. ૨. હંસોટ એમાં ૪,૨૭૫ માણસની વસ્તી તથા મહાલકરીની કચેરી છે. દીવા, માંડવા, વુજુર્ગ, ફલાવ, કતપુર, અને સીસોદરા મોટાં ગામ છે. મુખ્ય નિકાસ-૩, જીવાર અને ધઉં.

(૩) વાગરા તાલુકો.

આ તાલુકામાં ૬૯ ગામ તથા ૩૩,૯૦૨ રહેવાશી છે. એમાં એકે નદી નથી, પરંતુ મૂલ્લી નામે એક ખાડી છે તે વાગરા અને ભરૂચને જોડા પાડે છે. વાગરામાં મામલતદારની તથા સપ્લાઈનેટ જડજની કચેરી છે. આ તાલુકાની પશ્ચિમે રેહે-જવારા નામે મોટા કસબો છે તે બંદર છે. ગંધાર, વિલાયત, અને લઘીગામ એ મોટાંમાં મોટાં ગામ છે. મુખ્ય નિકાસ-૩, જીવાર, અને ધઉં.

(૪) આમોદ તાલુકો.

આ તાલુકામાં ૪૭ ગામ તથા ૩૯,૧૪૧ માણસની વસ્તી છે. એ તાલુકાની ઉત્તરે ઢાઢર નદી વહે છે. એમાં આછોદ, ગો-વાળ, રૂપારેલ વગેરે ખાડીઓ છે. એના મુખ્ય ગામ આમોદમાં ૫,૮૨૨ રહેવાશી છે. એમાં મામલતદારની કચેરી છે. એ કસબા ઉપર તથા તાલુકાનાં ગામો ઉપર એક રાણાનો થોડો ક ભાગ છે. કેરવાડા મોટું ગામ છે તેનો કેટલોક ભાગ તેના ઠાકી-રને તાબે છે. આ તાલુકાનું માતર નામે ગામ વાગરા તાલુ-કાની હદમાં આવેલું છે. સરમોળ, ફાલર, રોજાવંકારિઆ વગેરે મોટાં ગામ છે. મુખ્ય નિકાસ-૩, જીવાર અને ધઉં.

(૫) જંબુસર તાલુકો.

આ તાલુકામાં ૮૨ ગામ તથા ૭૭,૭૭૨ માણસની વસ્તી છે. નદીઓ—૨ મહી. એ નદી માળવામાથી નીકળી ખંભાતના અપ્પાતને મળેછે. મહી નદી આ તાલુકાની ઉત્તરે અને ઢાઢર દક્ષિણે છે. ૨. ઢાઢર પણ ખંભાતના અપ્પાતને મળેછે. એમાં મુખ્ય ગામ—જંબુસર. એમાં મામલતદાર તથા સબાડિનેટ જડજની કચેરી છે. સબાડિનેટ જડજનો અધિકાર આમોદ તાલુકા ઉપર પણ છે. એમાં ૧૧,૪૭૯ માણસની વસ્તી અને ગામસુધરાઈ પ્પાતું છે. વસ્તીનો ધણો ભાગ વેપારી છે. જંબુસરથી આશરે નવ મૈલને અંતરે ટંકારીયા નામે બંદર છે. એમાં ઠીક વેપાર ચાલેછે. દેગામ એ પણ બંદર છે. ગજેરા, કાવી, વેડચ, અને સારોદ એ મોટાં ગામ છે. મુખ્ય નિકાસ—રૂ, ધાતું, જીવાર, બાજરી, અને ગળી.

૩. લેડા જિલ્લો.

એ જિલ્લાનું ક્ષેત્રફળ ૧,૬૦૯ ચોરસ મૈલ તથા વસ્તી ૮,૦૪,૮૦૦ માણસની છે. એની સીમા—ઉત્તરે અમદાવાદ જિલ્લો, ગાયકવાડ અને મહીકાઠા એજન્સિનો કેટલોક મૂલક અને રેવાકાંઠા એજન્સિમાંનું વાડાસિનોરનું નાનું રાજ્ય; પૂર્વે અને દક્ષિણે મહી નદી આવી પંચમહાલ, ગાયકવાડનો મૂલક તથા ભરૂચ જિલ્લાથી તેને જીલ્લો પડેછે; અને પશ્ચિમે ખંભાતનું સંસ્થાન તથા અમદાવાદ જિલ્લો છે.

દેશ અપટો અને ઝાડોથી ભરપૂર છે. ખેતી પણ સારી છે. ઇશાન કોણમાં એ લગીર ઊંચો છે; ત્યાં જમીન ઓછાં ઝાડવાળી અને ઓછી રસાળ છે. દેશનું પાણી ઘણું કરીને

મહી તરફ વહેછે. એ માં મોટી નદી મળી છે. એ ખંભાતી અ-
પ્પાતને મળેછે. ૨. વાવક એ સાબરમતીને મળેછે. ૩. મેશ્વો
એ વાવકને મળેછે. ૪. શેઠી એ વાવકને મળેછે. ૫. મોહોર
એ શેઠીને મળેછે. ૬. ધારી, આ નદીનો માર્ગ સાબરમતી
અને મેશ્વો એ બેની વચ્ચે છે. એ જિલ્લામાં બાજરી,
કોદા, ડાંગર, જુવાર, શેરડી, બાવટો, તમાકુ વગેરે પાકેછે.
બાજરી અને તમાકુ પુષ્કળ પાકેછે, અને પરદેશી મોકલ-
વામાં આવેછે. આશુદ અને નડીઆદ પરગણાંમાં સર્વે
બાગાયત પાક થાયછે. કપડવાણમાં સાત્ર અને કાચનાં
કારખાનાં છે. નડીઆદમાં સરકારી હાઈસ્કૂલ તથા
ખેડામાં પહેલા વર્ગની આંગ્લોવર્નાક્યુલર સ્કૂલ છે. અને
કપડવાણમાં તથા ઉમરેડમાં એકેક બીજાવર્ગની આંગ્લો
વર્નાક્યુલર સ્કૂલ છે. આ જિલ્લામાં હલકા દરબની ૧૯૪
નિશાળો છે. તેઓનું ખર્ચ લોકલફંડમાંથી કરવામાં આવેછે.
એ નિશાળોમાં ૧૬,૫૭૩ છોકરા ભણેછે. એ જિલ્લામાં એક
હાઈસ્કૂલ, અને બે પહેલા વર્ગની આંગ્લોવર્નાક્યુલર સ્કૂલ
છે તથા ખેતીવાડી શીખવવાનો એક વર્ગ ઉઘાડ્યોછે.
છોડીઓની નિશાળો ૧૨ છે તેમાં ૧,૦૨૨ છોકરીઓ
ભણેછે. જિલ્લામાં ગામડી નિશાળો ૩૨ છે તેઓમાં ૧,૪૭૬
નિશાળીઆ ભણેછે. એ જિલ્લામાં રેલવે છે તેની એક
શાખા આશુદથી પાલી સુધી જાયછે. એ જિલ્લાનાં મુખ્ય
ગામ મોટા કર્યા છે.

ખેડા જિલ્લામાં નીચે લખેલા ૭ તાલુકા છે.—

(૧) કપડવાણ.	(૫) માતર.
(૨) ઠાસરા.	(૬) ધાળંદ.
(૩) નડીઆદ.	(૭) ચૌરસદ.
(૪) મહેમદાબાદ.	

એમાં ખેડા, મહુધા, અને ઉમરેડ, એ ત્રણ પેટા તાલુકા છે. આ તાલુકાઓમાં ૧૦ કરબા તથા ૫૭૧ ગામો છે.*

(૧) કપડવળજ તાલુકો.

આ તાલુકામાં ૮૫ ગામ તથા ૯૩,૦૨૪ માણસની વસ્તી છે. એમાં ૧. મોહોર નદી કુપડવાણજ તથા કુઠલાલ પાસે વહે છે; ૨. ત્રાવક. એ અપરજીના ગામ પાસે વહે છે. એ બંને નદીઓ ઉત્તરથી દક્ષિણમાં વહે છે. ૩. વરાસી, એ નાની નદી કુપડવાણજ આગળ મોહોરને મળે છે. એના મુખ્ય ગામ કપડવળજમાં મામલતદાર તથા સપાઈન્ટે જડજની કચેરી છે. એના કેટલાક રહેવાસીઓ ઘણા દ્રવ્યવાન છે. એમાં ૧૪,૪૪૨ માણસની વસ્તી છે. ગામસુધરાઈ ખાતું, પુસ્તકરાખા, છોડીઓની નિશાળ તથા દવાખાતું એ ગામમાં છે. એમાં કાચ અને સાત્ર બનાવવાનાં કારખાનાં છે. એ વસ્તુઓ મુંબઈ તથા ખીજે ડેકાણે પુષ્કળ માફલવામાં આવે છે. એ બંને કારખાનાંમાં સુધારો કરવાની જરૂર છે. સુધારો કરી હાલ બને છે તેથી ઊંચી જાતનાં કાચ અને સાત્ર બનાવે તો ખપત વધે. માંત્રોલી, કઠલાલ, જોપડો, નોરણા, લસુદ્રા વગેરે મોટાં ગામ આ તાલુકામાં છે. લસુદ્રામાં ઊના પાણીના કુંડ છે. તાલુકાની મુખ્ય નિકાસ—ખાજરી અને કોદ્રા, કાચ તથા સાત્ર છે.

(૨) ઠાસરા તાલુકો.

આ તાલુકામાં ૯૬ ગામ તથા ૮૪,૮૯૬ માણસની વસ્તી છે. ૧. મહી નદી એ તાલુકાની ઉત્તરે છે. ૨. શેદી ઉત્તરે આવેલા ડુંગરામાંથી નીકળી ઠાસરા તથા ડાકોર પાસે થઈ નીડી-

* આ તાલુકાઓની વધારે હકીકત આપીએ તે ખેડા જિલ્લાની નિશાળોને સાર છે. બીજી નિશાળોમાં માત્ર મોદા કરબા કે બુ મોદાં ગામ ને થોડો સાર શીખવેલો.

આદ તાલુકામાંના અરજ નકોટ ગામ આગળ મોહોરને મળે-
છે. એ સિવાય ગઢતી, વગેરે નાની નદીઓ છે. એનું
મોટામાં મોટું ગામ ડાકોર છે; તેમાં ૭,૭૭૧ માણસ વસેછે,
ને રણછોડજીનું મોટું મંદિર તથા ગોમતી નામે તળાવ છે. ૬-
૨૬ પૂનમે ધણા લોકો રણછોડજીના દર્શન કરવા જાયછે.
આસો સુદ પૂનમે તથા આશાઠ સુદ ખીજની રથજત્રાએ
આશરે લાખ માણસ એકઠું થાયછે. એમાં ગામસુધરાધ
ખાતું, પુસ્તકશાળા, તથા દવાખાનું છે. મામલતદારની ક-
ચેરી ઠાસરામાં છે. એ ગામની વસ્તી ૩,૪૬૪ માણસની છે.
એ તાલુકામાં ડાકોર, ઠાસરા અને પાલી એ ત્રણ રેલવે
સ્ટેશન છે. જનોડ, પઝાઝ, કાલસર વગેરે મોટાં ગામ છે.
એની મુખ્ય નિકાસ—ખાજરી, ડાંગર અને આવટો છે.

(૩) નઢીઆદ તાલુકો.

એમાં ૯૧ ગામ તથા ૧,૬૨,૨૫૬ માણસની વસ્તી છે. ૧. કોદી
એ આ તાલુકામાં થઈ ખેડા આગળ વાવકને મળેછે. ૨. મોહોર
એ કપડવણજ તાલુકામાં થઈ અરજ નકોટ આગળ શેઠીને
મળેછે. ૩. લુળી એ કોટ આગળ શેઠીને મળેછે. એના
મુખ્ય ગામ નઢીઆદમાં ૨૮,૩૦૪ માણસની વસ્તી છે. એમાં
સપ્પાડિનેટ જડજ તથા મામલતદારની કચેરીઓ છે. એ
રેલવે સ્ટેશન છે અને એમાં ગામ સુધરાધ ખાતું, હાઈસ્કૂલ,
છાડીએની નિશાળ, પુસ્તકશાળા અને દવાખાનું છે.
એમાં ધર્મશાળા તથા તળાવો છે. અલીળા (વસ્તી ૫,૦૦૨),
ચુળેલ, મોહોલેલ, ઉત્તરસંડા, ચકલામી (એમાં ૮,૧૩૯ માણસ-
ની વસ્તી છે), નરસંડા, હમાળ, વગેરે મોટાં ગામ છે. મહુધા
અને કઠલાલ પાસે થઈ નઢીઆદથી કપડવણજ જવાનો
મોટો રસ્તો બાંધેલો છે. આ તાલુકાના વડતાલ ગામમાં સ્વા-
મીનારાયણનું મોટું મંદિર છે. મુખ્ય નિકાસ—ખાજરી, કોદા,
તમાકુ, જીરું, તલ, અને રૂ છે.

(૪) મહેમદાવાદ તાલુકો.

આ તાલુકામાં ૬૨ ગામ તથા ૮૮,૯૩૬ માણસની વસ્તી છે. એમાં ૧. ચારી નદી સાબરમતી અને મેલોની વચ્ચે વહેછે. ૨. વાત્રક મહેમદાવાદ તથા ખેડા પાસે થઈ પાક્ષા આગળ સાબરમતીને મળેછે. ૩. મેલો દેદરડા આગળ વાત્રકને મળેછે. અને ૪. શેદી આ તાલુકાની દક્ષિણ છે તે ખેડા આગળ વાત્રકને મળેછે. વાત્રક અને શેદીના સંગમ ઉપર લેજા છે. એમાં ૧૨,૬૪૦ માણસ વસેછે. કલેઝર, સપાઈ-નેટ જડજ તથા સિવિલસર્જન એ અધિકારીઓ એમાં રહેછે; વળી એમાં પુસ્તકશાળા, સિવિલ હોસ્પિટલ, ગામસુધરાઈ ખાતું, આંગ્લાવર્નાક્યુલર સ્કૂલ, તથા છોડીઓની નિશાળ છે. ખેડાથી મહેમદાવાદના રેલવે સ્ટેશન સુધી રસ્તા બાંધેલોછે. એને ફરતો કોટ છે. મહેમદાવાદ પણ મોટું ગામ છે. ગૂજરાતના પાદશાહ મહેમદ બેગડાએ વસાવ્યું તે ઉપરથી મહેમદાવાદ નામ પડ્યુંછે. એમાં ૮,૧૭૩ માણસની વસ્તી છે. એમાં મામલતદારની કચેરી, ગામસુધરાઈ ખાતું અને રેલવે સ્ટેશન છે. એમાં સરકારી નિશાળ, કન્યાશાળા, રીડિંગ રૂમ, તથા દવાખાનું છે. મમરીઓ નામે કુંવા તથા તેની પડોસમાં વાત્રક નદીના કાંઠાપરનો રોજો એ બે બેવા લાયક છે. સિહુન, મહીજ, સરસવળી, કનીજ, રૂઢળ, વગેરે મોટાં ગામ એ પરગણામાં છે. મહેમદાવાદમાં આ ગાઉ બાસતો બનતો હતો તે ઘણે વખણતો. એ તાલુકાની મુખ્ય નિકાસ—બાજરી, ડાંગર, કોદા, શેરડી અને પારજન-તકના ફૂલ છે.

(૫) માતર તાલુકો.

એ તાલુકામાં ૮૦ ગામ તથા ૭૮,૨૭૯ માણસની વસ્તી છે. ૧. સાબરમતી નદી એ આ તાલુકાની પશ્ચિમ સીમા એ છે. ૨. વા-

ત્રક એ આ તાલુકામાં થઈ પાછા આગળ સાબરમતીને મળે છે. એમાં મોટામાં મોટું ગામ માતર છે તેમાં ૪,૮૮૯ માણસની વસ્તી છે. ત્યાંના વાણીઆ પૈસાદાર છે. એમાં મામલતદારની કચેરી છે. રડુ, લિંબાસી, ત્રાજ વગેરે મોટાં ગામ છે. તાલુકાની મુખ્ય નિકાસ—બાજરી, ઘઉં, કોદા, ડાંગર, તથા કસુંબી છે.

(૬) આળંદ તાલુકો.

આ તાલુકામાં ૭૨ ગામ તથા ૧,૫૪,૧૧૮ માણસની વસ્તી છે. મહી નદી એ આ તાલુકાની પૂર્વ સીમાએ છે. એમાં મોટામાં મોટું ગામ ઉમરેઠ છે. તેમાં ૧૪,૬૪૩ માણસની વસ્તી છે. એ રેલવેનું સ્ટેશન તથા તેમાં સબાડિનેટ જડ-જની કોટ છે. વસ્તીનો ઘણો ભાગ ખેડાવાળા બ્રાહ્મણ અને ખડાયતા વાણીઆનો છે. એમાં પુસ્તકશાળા તથા છોડીએની નિશાળ છે. ઉમરેઠથી ઉત્તર તરું ખીજું ગામ આળંદ છે. એની વસ્તી ૯,૨૭૧ માણસની છે. તેમાં મામલતદારની કચેરી છે. રેલવેની ડોકોરની શાખા એ સ્ટેશને મળે છે. નાપાડ, કરમસદ, ઓડ (૮,૫૦૦ માણસની વસ્તી), સારસા (વસ્તી ૫,૩૭૭), ચેરીઆવી, સામરલા (એની વસ્તી ૫,૪૦૧ છે), ચિલોદ્રા, થામળા, સંડલપુર વગેરે મોટાં ગામ એ પરગણામાં છે. વાસદ એ રેલવે સ્ટેશન છે તેની પાસે મહી નદી ઉપર મોટો પુલ છે તે જોવાલાયક છે. તાલુકાની મુખ્ય નિકાસ—તમાકુ, કોદા, રૂ, અને બાજરી છે.

(૭) ચોરસદ તાલુકો.

આ તાલુકામાં ૮૯ ગામ તથા ૧,૪૩,૩૨૧ માણસની વસ્તી છે. મહી નદી આ તાલુકાની પૂર્વ અને દક્ષિણ સીમાએ અને ઉમેટા તથા દેહેવાણ આગળ થઈ ખંભાતના અખાતને

મળેછે. મુખ્ય ગામ બેરસદમાં ૧૨,૨૨૮ માણસની વસ્તી છે અને મામલતદાર તથા સપ્લાઈમેન્ટ જડજની કચેરી છે. એમાં છેાડીએની નિશાળ અને દવાખાનું છે. બાંકલાવ (વસ્તી ૫,૦૨૦), મેઢાસી, વીરસદ, બલારસા, રાસ, દાવોલ, દેઘવાળ, સુળાવ, વીવઝાવ વગેરે ખીજાં મોટાં ગામ છે. આ તાલુકાનાં ગામો એક જથ્થે નથી, પરંતુ ગાયકવાડના તથા ખંભાતના નવાખના રાજ્યમાં વેરાતાં છે. એની મુખ્ય નિકાસ—ખાજરી, ડાંગર, તમાકુ, ગળી, સૂખડ, અને શુરં છે.

૪. પંચમહાલ.

એનું ક્ષેત્રફળ ૧,૬૧૩ ચોરસ મૈલ તથા વસ્તી ૨,૫૫,૪૭૯ માણસની છે. હાલમાં પંચમહાલ ખાતે અલાયદો કલેક્ટર નીમ્યેછે તે ગવર્નર તરફનો પંચમહાલનો એજન્ટ પણ છે. એ અધિકારી સરકારી ઊપજ ખર્ચનો હિસાબ રાખેછે.

ખારીઆના રાજ્યવડે પંચમહાલના એ વિભાગ થયેલા છે. નેર્મત્ય કોણુના ભાગની ઉત્તરે લુણાવાડા, સુંથ અને સંજેલી આવેલાંછે; પૂર્વે ખારીઆનું રાજ્ય, દક્ષિણે ગાયકવાડનો મૂલક, અને પશ્ચિમે ગાયકવાડનો મૂલક તથા મહી નદી છે. એ નદી એડાજિલાથી એને જુદો પાડેછે. ઇશાન કોણુના ભાગની ઉત્તરે કિરોલી અને કિશનગઢનાં રાજ્ય, પૂર્વે માળવાનો પશ્ચિમ ભાગ અને ખતાસ નદી, દક્ષિણે માળવાનો પશ્ચિમ ભાગ અને પશ્ચિમે સુંથ, સંજેલી, અને ખારીઆ છે. મોટી નદીમાં માત્ર મહી છે. ઇશાન કોણુના ભાગ વધારે રસાળ અને એડાયલોછે. દેશ મોટાં ઝાડ વગરનો છે, અને પાવાગઢના ડુંગરા (જિંચાઈ એ હજાર ફુટ) સિવાય સપાટ છે. ઉત્તરે કેટલીક રસાળ ખીણુ છે, પરંતુ ધણુંકરીને જમીન જમી નીચી અને વેરાન છે, તથા

એતીની હાલત સારી નથી. એ દેશમાં એતી સિવાય ખીજી ઉદ્યમ થોડોજ છે. મુખ્ય નિકાસ—ઘઉં, ડાંગર, બાજરી, મકાઈ, ચણા, અને ખીજું ધાન્ય છે. તલ અને મહુડાં પુષ્કળ પાડેછે. એ દેશમાં ત્રણ તાલુકા, એ પેટા મહાલ, ૩ કસ્બા, તથા ૬૭૫ ગામ છે. એ તાલુકા નીચે પ્રમાણે છે :—

તાલુકા.

મુખ્ય ગામ.

ગોધરા.

ગોધરા અને સેહેરા.

કાલોલ.

કાલોલ, હાલોલ અને વેજલપુર.

દાહોદ.

દાહોદ અને જ્ઞાલોદ.

એ દેશ આગળ સિંધિઆના તાબામાં હતો તે વેળા માઠી દશામાં હતો. હંગ્રેજ સરકાર એને સુધારેછે. દાહોદમાં ૧૨,૩૯૪ અને ગોધરામાં ૧૩,૩૪૨ માણસની વસ્તી છે. એમાં ૬૨ નિશાજો છે ને તેમાં ૪,૦૩૬ નિશાજીઆ બણેછે. ખંચમ-હાલમાં ૨૦ ગામઠી નિશાજો છે તેઓમાં ૮૧૮ નિશાજીઆ બણેછે. છોડીઓની નિશાજો પાંચ છે તેમાં ૨૯૩ છોકરીઓ બણેછે. ગોધરા અને દાહોદમાં સપ્તાર્ડિનેટ જડજ અને મામલતદારની કચેરીઓ છે.

૫. અમદાવાદ જિલ્લો.

આ જિલ્લો ગુજરાતના ખીજા જિલ્લાઓની ઉત્તરે છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૩,૮૨૧ ચોરસ મૈલ છે, ને એની વસ્તી ૮,૫૬,૩૨૪ માણસની છે. એની દક્ષિણે તથા પશ્ચિમે કાઠીઆવાડ, ઉત્તરે ગાયકવાડનો મૂલક, અને પૂર્વે તથા અગિયોણમાં ખેડા જિલ્લો, ખંભાતનું સંસ્થાન, અને ખંભાતી અખાત. એમાં મુખ્ય નદી સાયરમતી છે તે ધ્રિશાન કોણમાં આરાવલી ડુંગરના છેડા પાસેથી નીકળીને નૈઋત્ય કોણતરફ વહી ખંભાતી અખાતને

મળેછે. ઉત્તર ભાગમાં નીચા ડુંગરા આવેલાછે, તથા ધોધા તાલુકામાં કેટલાક ડુંગરા છે, પરંતુ બાકીનો મૂલક સપાટ મેદાન છે. જિલ્લાના ધણાપરા ભાગમાં ખેતી સારી ચાલેછે. ગામડાંમાં મુખ્ય ઉદ્યમ ખેતી છે. અમદાવાદ શહેરમાં પુષ્કળ રેશમનાં, મૂતરનાં અને કસબનાં કારખાનાં છે. વરાળચંત્રથી ચાલતા રેડીઆ છે તેથી પણ ઘણા માણસોને રોજી મળેછે. જિલ્લાની નિકાસ—ખાજરી, જીવાર, ચણા, રૂ, ડાંગર, થોડાક તમાકુ, શેરડી, આદુ, ગળી, તલ અને દીવેલી છે. રૂ અને ધાન્ય મુંબઈ ખાતે પુષ્કળ મોકલવામાં આવેછે. કસબી, રેશમી અને મૂતરાઉ કાપડ આસપાસના મૂલકમાં જાયછે. જિલ્લામાં ૧૬૨ ગૂજરાતી નિરાળ છે તેમાં ૧૩,૨૯૪ નિરાળીઆ ભણેછે. ત્રણ પહેલા વર્ગની આંગ્લોવર્નાક્યુલર સ્કૂલ તથા છોડી-ખોડી નિરાળ ૧૬ છે તેમાં ૧,૨૯૬ છોકરીઓ ભણેછે.

અમદાવાદ શહેરમાં એક આર્ટ્સ કોલેજ, એક મેડિકલ સ્કૂલ, બે હાઈસ્કૂલ, બે પ્રાંચર સ્કૂલ એટલે પહેલા વર્ગની આંગ્લોવર્નાક્યુલર સ્કૂલ, બે ટ્રેનિંગ કોલેજો, વીસ છોકરાની નિરાળ, પાંચ કન્યાશાળા, ત્રણ લેન્ડ્રીઓ, ચાર ધર્મોદા દવાખાનાં તથા કેટલાંક છાપખાનાં અને સાતવારીઆં વર્તમાન પત્રો છે.

બુદ્ધિપ્રકાર નામે માસિક ચોપાનિયું ગૂજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી તરફથી પ્રગટ થાયછે. અમદાવાદ જિલ્લામાં નીચે લખેલા ૭ તાલુકા છે:—

(૧) પ્રાંતીજ.	(૫) ધંધુકા.
(૨) વીરમગામ.	(૬) ઘોષા.
(૩) ધોલકા.	(૭) સાગંદ.
(૪) દસક્રોહ.	

ખાટડી અને મોડાસા બે પેટા તાલુકા છે.

આ તાલુકાઓમાં ૯ કસબા તથા ૮૫૩ ગામો છે*. આ જિલ્લામાં ૧૨૫ ગામડી નિશાળો છે તેઓમાં ૪,૮૯૭ નિશાળોઆ ભણેછે.

(૧) પ્રાંતીજ તાલુકો.

આ તાલુકામાં ૧૫૯ ગામ તથા ૧,૦૭,૫૫૪ માણસની વસ્તી છે. એના વિસ્તાર ઘણા હોવાથી એમાં એક પેટા મહાલ કર્યોછે. મામલતદારની કચેરી પ્રાંતીજમાં છે અને મહાબકરીની કચેરી મોડાસામાં છે. પ્રાંતીજની પશ્ચિમે ૧. સાવરમતી અને ૨. હાથમતી નદીઓ છે. તેઓ વાયવ્ય કોણમાં વહેછે. ૩. વાત્રક એ બાયડ અને ગાબટ પાસે થઈને વહેછે. ૪. માજૂમ, એ મોડાસાની પાસે છે. ૫. મેશ્વો એ હુરસોલની પાસે છે. ૬. ચારી એ દેશાસણ, લાલપુર અને ખીજાં ગામો પાસે થઈને વહેછે. • પ્રાંતીજની પાસે બોપ્પ નામે ઘણા મૈલ લાંબા ખાડો છે. અગાઉ હાથમતી એમાં વહેતી, પરંતુ એવું કહેવાયછે કે અમદાવાદના રહેવાશીએને વધારે પાણી પૂરું પાડવા માટે મહમદ સુલતાને હાથમતી નદીના એક કાંઠાથી ખીજા કાંઠા સુધી બંધ બાંધીને તેનો વહેવાનો માર્ગ અટકાવી સાવરમતીમાં વાળી લીધી. મુખ્ય ગામ પ્રાંતીજ છે, ને તેમાં ૮,૩૫૩ માણસની વસ્તી છે. મોડાસામાં ૭,૦૩૧ માણસની વસ્તી છે. એ બંને ગામમાં ગામમુધરાઈ ખાતું છે. ઓરાળ, ગાબટ, ધનસુરા, ચૌહલા, દેહેમાદ વગેરે ખીજાં મોટાં ગામ છે. આ તાલુકામાં ૪૩ મહેવાસી ગામડાં છે. અગાઉ મહેવાસી લોકો લૂંટફાટ અને ચોરી કરતા હતા, તથા ભાગ્યેજ જમાબંદી આપતા, પરંતુ

* આ તાલુકાઓવિષે વિશેષ હકીકત આપીએ તે અમદાવાદ જિલ્લાની નિશાળોને માટે છે. ખીજા નિશાળોમાં માત્ર એના કસબા કે બહુ મોટા ગામ તથા સદર ખીજા હકીકત મોખવવી.

ઇંગ્રેજ સરકારના બંદોબસ્તથી તેમનું જોર નરમ પડ્યું છે. મોડાસા મહાલમાં કુંગરો અને જંગલો છે તેમાં સાગ અને ખીજાં ઝડિા ઊગેછે. મુખ્ય નિકાસ—ખાજરી, ચણા, મહ, તલ, જવ, મકાઈ, રતાળુ, તથા વરીઆળી.

(૨) વીરમગામ તાલુકો.

આ તાલુકામાં ૧૫૫ ગામ તથા ૧,૩૬,૫૭૪ માણસની વસ્તી છે. એમાં એકે જાણવાલાયક નદી નથી, પણ માંડળ તથા ગોરૈયા પાસે ખારા પાણીના નાના વહેળા છે. એમાં સૌથી મોટું ગામ વીરમગામ છે, ને તેની વસ્તી ૧૮,૯૯૦ છે. કોટની બહાર મુતસર અને ગંગાસર નામે બે તળાવ છે તેમાં ગંગાસર ધણું મોટું છે. લોકો કહેછે કે પાટણના મહારાજ સિદ્ધરાજ જેસિંગે એ તળાવ બંધાવ્યું છે. આ કસ્યામાં દરજીએ ધણુ છે તેએ રૂના ડગલા, પંખા, સૂજની વગેરે સારાં બનાવેછે. એ ગામમાં દેસાઈએ રહેછે તથા ગામ-મુધરાઈ ખાતું, મામલતદાર, તથા સપ્લાઈનેટ જડજની કચેરીએ છે. એમાં સૂતર કાંતવાનો તથા વણવાનો સંકેચો તથા કપાસ લોઢવાનાં વરાળથી ચાલનારાં કારખાનાં જોવાલાયક છે. એમાં પાટડી અને માંડળ એ મોટા કસ્યા છે. પાટડીમાં ૬,૫૨૫ તથા માંડળમાં ૬,૯૭૯ માણસની વસ્તી છે. પાટડી તથા માંડળ કસ્યા ઠાકોરના તાખામાં છે તેને દેસાઈ કહેછે. ખારાવોડામાં મીઠું પાકેછે માટે કસ્ટમ-ખાતાના અધિકારીએ ત્યાં રહેછે. અહિં જે મીઠું પાકેછે તેને વરાગડું મીઠું કહેછે, અને તે મુંબઈ ઇલાકામાં સૌથી મરસ મીઠું છે. દેવેજ, ઓગળ, ગોરૈયા, રામપુરા, અને સીતાપુર એ મોટાં ગામ છે. પહેલાં એ તાલુકામાં કોળી લોક લંટ-ફાટ કરતા, પરંતુ હાલમાં ઇંગ્રેજ સરકારના બંદોબસ્તથી તેએ

ઝાઝો ઉપદ્રવ કરી રાકતા નથી. આ તાલુકાનાં કેટલાંક ગામ કાઠીઆવાડ એજન્ડિસમાં અને કેટલાંક ગાયકવાડના મૂલકમાં આવેલાં છે. પાટડી અને વીરમગામ એ બે રેલવે સ્ટેશન છે. મુખ્ય નિકાસ—બાજરી, ઘઉં અને જીવાર.

(૩) ધોલકા તાલુકો.

આ તાલુકામાં ૧૧૭ ગામ તથા ૧,૧૧,૧૯૨ માણસની વસ્તી છે. તાલુકાની જમીનનો ઘણો ભાગ તાલુકદારોનો છે, અને થોડો ઇંગ્લિશ સરકારનો ખાલસા છે. આ તાલુકદારોના હાથમાં અમલ નથી. કેટલાક તાલુકદારોને ગરાશીઆ કહેછે, અને કેટલાકને કર્યાતી કહેછે. કોઠ તથા સાણંદનો ઠાકોર અને ગાંગડનો ઠાકોર એ બે મુખ્ય તાલુકદાર છે. તે સિવાય તેમના બાયાત નાના તાલુકદાર છે. મુખ્ય કર્યાતીઆ ધોળકામાં રહેછે. તાલુકાની પશ્ચિમે દુર્ગી, મેણી, અને ખીજાં ગામો પાસે નજ નામે તળાવ છે તેનું પાણી ખાઈ છે તથા પીવાના કામમાં આવતું નથી. એ તળાવમાં રાડાં પુષ્કળ થાયછે તેને લોકો ધરનાં છાપરાં બનાવવાના કામમાં વાપરેછે. એનાં મૂળીઆંનો રોટલા બનાવવાનો લોટ કરેછે; એને ખીર કહેછે. ધોલકા મુખ્ય ગામ છે. એમાં ગામ-મુધરાઈ ખાતું, મામલતદાર તથા સબાઈનેટ જડજની કચેરી છે. એ કર્યો છે તે એક મેલ લાંબો છે, પરંતુ બહુ પહોળો નથી. એમાં ૧૭,૭૧૬ માણસની વસ્તી છે. એમાં બે મોટાં અને સારાં તળાવ છે તેમાંના એકના તીર ઉપર પડી ગમ્મેલી મસીદ છે. એની હવા શરદ્ઋતુમાં સારી નથી. ચોમાસાની આખરે લોકોને તાવ આવેછે તે માહ તથા શાગણ (ફેબ્રુઆરી અને માર્ચ) સ્થધી રહેછે. કોઠમાં રાજનું દરબાર છે. બાવઢા, ચલોડા, ગાંગડ, બદરલા, સરોડા વગેરે મોટાં

ગામ છે. ધોળકામાં દવાખાનું છે તેથી લોકોને બહુ સુખ થયું છે. એમાં લીલાધર પુસ્તકશાળા પણ છે. સાખરમતી અને વાત્રકના સંગમ ઉપર વૈઠ ગામ છે તેમાં કાર્તિકી પૂનમે હર વરસ મેળો ભરાય છે. એ વેળા આસપાસનાં ગામોમાંથી ઘણા લોકો ત્યાં એકઠા થાય છે. એ તાલુકાની મુખ્ય નિકાસ—ઘઉં, અણા, જીવાર, આદું, કેળાં, દોડેમ, અને શેરડી છે.

(૪) દસક્રોઈ તાલુકો.

આ તાલુકામાં ૧૩૭ ગામ તથા અમદાવાદ શહેરની વસ્તી બાદ કરતાં ૧,૪૩,૯૪૨ માણસની વસ્તી છે. ૧. સાખરમતી નદી ઉત્તરથી દક્ષિણમાં વહેછે. ૨. મેશ્વો, એ તાલુકાની પૂર્વ સીમાએ છે. ૩. ચારી, એ સાખરમતી અને મેશ્વો એ બેની વચ્ચે વહેછે. આ તાલુકામાં અમદાવાદ શહેર સાખરમતીને કાંઠે છે તે સને ૧૪૧૧ માં સુલતાન મહમદે બંધાવ્યું હતું. એ ગૂજરાતનું મુખ્ય શહેર ગણાય છે અને એમાં ૧,૨૪,૭૬૭ માણસની વસ્તી છે. એમાં મ્યુનિસિપાલિટી તથા કલેક્ટર, જડજ, સર્પાઉનેટ જડજ અને બીજા સરકારી અધિકારીઓની કચેરીઓ છે. એમાં દ્રવ્યવાન વેપારીઓ તથા શાહુકારો રહે છે. અહિંની કેટલીક કારીગરીઓ વખણાય છે. શહેર પાસે પાયદળ તથા તોપખાનું છે. મહમદશાહે તથા બીજા મોટા મુસલમાનોએ બંધાવેલી મસીદો સુંદર, મોટી અને જોવાલાયક છે, તેમાં મુખ્ય જુમામસીદ છે. હાલ ઈંગ્રેજ સરકાર તેઓનું રક્ષણ કરે છે. ત્રણ દરવાજા, બદ્ર, મિશનસ્કૂલ, પ્રાર્થના સમાજનું મંદિર, સ્વામીનારાયણનું મંદિર, તથા બીજા સરસ ઇમારતો છે. શહેરમાં લગડાં વણવાનાં તથા રંગવાનાં કારખાનાં જોવાલાયક છે. મરાઠ તથા કીનખાખનાં લગડાં ઘણાં સરસ વણાય છે. વળી ઘણી

જાતનાં રૈશમી કાપડ તથા રૈશમી કોરનાં ધોતીઆ પુષ્કળ બનેછે. વરાળ યંત્રથી આલતા સૂતર કાંતવાના તથા વણવાના મોટા સકંઆ છે. ભોંયમાં દોટલા નળવેડે લોકને મીઠું પાણી પૂરું પાડવામાં આવેછે. વરાળયંત્રવેડે એ પાણી નદીમાંથી લાવેછે. શહેરની પાસે નીચે લખેલી ઇમારતો વગેરે જોવા-લાયક છે :—

કાંકરીયું તળાવ, શાહઆલમનો રૈાજો, માતરબવાનીની વાવ, દાદાહરીની વાવ, અડાળજીની વાવ, મલે-કસાબાનું તળાવ, વટવાનો રૈાજો, પીરાણાનો રૈાજો, શાહીબાગ મહેલ, હુઠીસંગનાં દેવલ તથા બંગલો.

આ તાલુકામાં ક્યારસદ, વટવા, કુહા, નરોડા, બારેજા, જેતલ-પુર વગેરે મોટાં ગામ છે. અમદાવાદમાં અને સાબરમ-તીને સામે કોઠે રૈલવે સ્ટેશન છે. તાલુકાની મુખ્ય નિકાસ—બાજરી, જીવાર, શેરડી, ડાંગર, તમાકુ, અને કોળા છે.

(૫) ધંધુકા તાલુકો.

આ તાલુકામાં ૧૩૯ ગામ તથા ૧,૨૩,૧૦૭ માણસની વસ્તી છે. આ તાલુકામાં ઇંગ્રેજના તાબાનાં ખાલસા ગામ માત્ર ૧૩ છે, બાકીનાં તાલુકદારોના છે. આખા ગૂજરાતમાં એ મોટામાં મોટો તાલુકો છે. એની નદીઓ.—૧. માદર અને ૨. ગોમા. એ બે નદીઓ કાઠીઆવાડમાં ઉત્પન્ન થઈ રાણપુર આગળ મળેછે. અહિં એકઠી થએલી નદીઓ નાગનેશ તથા ધંધુકા આગળ થઈ એકીકારને મળેછે અને ત્યાંથી ભો-ગાવામાં ભળેછે. ૩. નીલકા. ૪. ઉતાવળી એ બરવાળા પાસે વહેછે. એનાં મુખ્ય ગામ.—ધંધુકા એમાં મામલતદાર તથા સપ્લાઈમેન્ટ જડજની કચેરીઓ તથા ગામસુધરાઈ ખાતું છે. એમાં ૧૦,૦૪૪ માણસની વસ્તી છે. ધોલેરા બંદરમાં ૧૦,૩૦૧ રહેવાશીઓ છે. એ બંદરેથી પહેલાં ઉત્તર ગૂજ-

રાતનું રૂ તથા પીજો માલ પરદેશ મોકલવામાં આવેલો. આ તાલુકામાં વરવાઝા (વસ્તી ૪,૯૯૯), રાણપુર (વસ્તી ૫,૭૨૬) અને સ્વતંત્ર ગામ છે. ધોળેરામાં તથા ધંધુકામાં દવાખાનાં છે તેથી લોકોને ઘણું સુખ થયું છે. વળી ધોળેરામાં કસ્ટમ-ખાતાનો અમલદાર વગેરે સરકારી અધિકારીઓ છે. આ તાલુકાનું ગાંધી નામે ગામ તાલુકદારનું છે. નીલકા નદી પર આવેલા ભીમનાથમાં આવળુ વદ અમાસને દિવસે મેળો ભરાય છે. ત્યાં ઘણા લોકો ભેગા થાય છે.

આ તાલુકામાં કેટલેક સ્થળે તેમાં વિશેષ કરીને ધોળેરામાં પાણીની બહુ તંગાસ પડે છે. રાણપુરમાં જૂનો પડી ગયેલો કિલ્લો છે. લૂંટ કરનારા કાઠીઓનો બંદોબસ્ત રાખવાને ઘેડેસવારનું બચ્ચર પહેલાં ત્યાં રહેતું. એની નિકાસ—૩, જુવાર અને ઘઉં છે.

(૬) ઘોઘા તાલુકો.

આ તાલુકામાં ૬૨ ગામ તથા ૨૯,૩૭૦ માણસની વસ્તી છે. આ તાલુકામાં ઇંગ્લેન્ડ સરકારનાં ખાલસા ગામ માત્ર ત્રણ છે. બાકીનાં તાલુકદારોનાં છે. ઘોઘાની હવા થંડી છે. પરંતુ ત્યાં મીઠા પાણીની તંગી છે. આ તાલુકાના દક્ષિણ અને પૂર્વ ભાગમાં ડુંગરો તથા મીઠા પાણીનાં નાળાં છે. એમાં ભાવનગરની ખાડી એજ નદી છે તે કાઠીઆવાડમાં જસદણ પાસે નીકળે છે. પરગણાનાં ખાલસા ગામોમાં ઘોઘા બંદર છે તેમાં ૭,૦૬૩ માણસની વસ્તી તથા ગામસુધરાઈ ખાતું છે. એમાં મામલતદાર, સરકારકુન, તથા દાકતર રહે છે. વાલુકડ તથા કમલેજ એ માત્ર મુખ્ય ગામ છે. એની નિકાસ—ખાજરી, રૂ, અને તલ છે.

(૭) સાળંદ તાલુકો.

આ તાલુકામાં ૮૪ ગામ તથા ૭૬,૯૬૪ માણસની વસ્તી

છે. એમની ઘણી જમીન કોઠ તથા કુંવારના કોઠોરો અને તેમના ભાયાતની છે. સાવરમતી એ આ તાલુકાની પશ્ચિમે વહેછે. રોહર એ એખલા પાસે નીકળીને આ તાલુકાની વચમાં થઈને જાયછે. મુખ્ય ગામ સાળંદ છે તેમાં ૬,૯૮૪ માણસની વસ્તી અને મામલતદારની કચેરી છે. એમાં આંબલી રોડ, સાણંદ અને છારોડી એ ત્રણ રેલવે સ્ટેશન છે. સર્વેજ, ગોધાવી, ચોરવડોદરા, કાસીદ્રા, વિસલપુર અને મોડાસર મોટાં ગામ છે. સર્પેજમાં રોજે અને તળાવ છે તે જોવાલાયક છે. સાવરમતીને કાઠે કાસીદ્રા છે ત્યાંના ગોળ આખા જિલ્લામાં બહુ વખણાયછે. સાણંદના રેલવે સ્ટેશન પાસે નિધાડમાં વરાળથી ચાલતો કપાસ લોઢવાનો ચરખો તથા વાયુચર પાસે સાવરમતીના કાંઠાપર પાણી કાઢવાનો વરાળથી ચાલતો ચખો છે. નળ નામે ખારા પાણીના તળાવ પાસે આવેલાં ગામોમાં મીઠા પાણીની તંગી છે. એની ત્રિકાસ —ખાજરી, ડાંગર, રૂ, શેરડી અને જીવાર છે.

પ્રકરણ ૭ મું.

ગૂજરાત. ભાગ ૨ જો.

ગૂજરાતનાં દેશી રાજ્યો ઇંગ્રેજી ખાલસા મૂલકની આરે પાસે આવી રહેલાંછે. તેઓમાં ૫૧,૩૧૦ ચોરસ મૈલ જમીન છે, અને ૪૭,૩૭,૦૪૪ માણસની વસ્તી છે. આગળ કહ્યા પ્રમાણે તેઓના આઠ ભાગ કે જથ્થા કયાંછે. અહીં તેઓનું વર્ણન કરીએછીએ.

(૧) કાઠિયાવાડ એજન્સિ.

કાઠિયાવાડનું નામ અસલ સૌરાષ્ટ્ર હતું. ગાયકવાડના તાખાનાં અમરેલી અને ઓખા પરગણાં બાદ કરતાં આ

એનિસમાં શુમારે ૨૦,૫૫૯ ચોરસ મૈલ જમીન છે, અને ૨૩,૪૩,૮૬૯ આદમીની વસ્તી છે. એ મોટો દ્વીપકલ્પ છે, ને વિસ્તારમાં પૂર્વપશ્ચિમ ૨૦૦ મૈલ અને ઉત્તરદક્ષિણ ૧૭૫ મૈલ છે. એમાં ૪૧ કરબા અને ૪,૧૨૭ ગામ છે. અને ૬૬૦ નિશાળોમાં આશરે ૪૦,૦૦૦ નિશાળીઆ ભણે છે. એની મર્યાદા-ઉત્તરે કુરુછી રણ; પૂર્વે અમદાવાદ જિલ્લો અને ખંભાતી અખાત; દક્ષિણ અને અંજિકોણમાં અરબી સમુદ્ર; અને વાયવ્યકોણમાં કુરુછી અખાત છે. એના રાજ્યકાળનો ખંદોખસ્ત રાખવાને ઇંગ્રેજ તરફથી મુખ્ય અધિકારી પોલિટિકલ એજન્ટ છે. રાજકોટમાં ઇંગ્રેજ ફોજની છાવણી અને એજન્ટસાહેબની કચેરી છે. એનિસના ચાર પ્રાંત કર્યા છે. એમાંના હરેકને માટે આસિસ્ટન્ટ પોલિટિકલ એજન્ટ છે.

ચાર પ્રાંત. આ ૧૦ એજન્ટ સાહેબની કચેરી.

૧ જ્ઞાલાવાડ.	(ઉત્તરમાં)	વઢવાળ.
૨ ગોહેલવાડ.	(પૂર્વે)	સોનગઢ.
૩ સોરઠ.	(દક્ષિણમાં)	માળેકવાડા.
૪ હાલાર.	(પશ્ચિમમાં)	રાજકોટ.

ચારે પ્રાંતમાં એક એક પહેલા વર્ગનું સંસ્થાન છે. ઝાલાવાડમાં ધ્રાંગધ્રુ ઝાલા રજપૂતોનું મુખ્ય રાજ્ય છે, ને વાંકાનેર, વઢવાણ, લીમડી, સાયલા વગેરે કુટાયા દરબાર છે. સો એક વરસ થયાં ગોહેલવાડમાં પાલીતાણા, લાઠી અને જાનાના ગોહેલ ભાયાતોથી વધારે બળવાન થઈ ભાવનગરે શ્રેષ્ઠતા સંપાદન કરી છે. ભાવનગર તથા ગોંડલ દરબારે હાલમાં પોતાને અર્ચે રેલવે બાંધી છે તે વઢવાણથી ભાવનગર સુધી અને ભાવનગરથી ગોંડલ તાખાના ગામ ધોરાજી સુધી જાય છે. વઢવાણ, લીમડી, ચુડા, રાણપુર, કુંડલી,

ખોટાદ, નિંગાલા, ઉજ્જલવાવ, ધોળા, સનસરા, સોનગઢ, શિહેર, વરતેજ, ગઢેચી, ભાવનગર, જાળીઆઢસા, લાઠી, ચીતળ, લુણીધાર, કુકાવાવ, ખાખરીઆ, વાવડી, જેતપુર, જેતલસર, અને ધોરાજી એ રેલવે સ્ટેશનો છે.

સોરઠમાં મુખ્ય રાજ્ય જૂનાગઢના નવાખ સાહેબનું છે. ઇસ્વી સને ૧૭૩૫ માં એ મુસલમાની રાજ્યની સ્થાપના થઈ. આઠવાના દરબાર એમના ભાયાત છે. જાફરાવાદનું સંસ્થાન એનાથી જૂનું છે. મુગલ પાદશાહેના નૌકાસેનાપતિ જાજીરાના સીધીએ એ મૂલક હતેલો, અને તેના વંશજોને હાથ તે છે. પોરબંદરનું રાજ્ય સોરઠ પ્રાંતમાં છે. અહિંના રાણા જેઠવા રજપૂત છે. હાલારમાં નવાનગરના જામ સાહેબનું રાજ્ય મુખ્ય છે. કાઠીઆવાડના જાડેજ રજપૂતોના શિ-રૌમણિ જામ સાહેબ છે. હાલારમાં મોરખી, ઘોળ, રા-જકોટ, અને ગોંડળના દરબાર એજ કુંળના છે.

કાઠીઆવાડની વચ્ચેવચ, ઝાલાવાડના મધ્યભાગથી તે જૂનાગઢની દક્ષિણ સીમાસ્થિ કાઠી દરબારોનાં સંસ્થાન છે. કાઠીરાજ રજપૂતો અને મુસલમાનોની પછી આવ્યા તે જે મૂલક હાલ તેમના કબજામાં છે તે તેમની કનેથી તેમણે હતી લીધી એવું સંભવે છે. આગળ દક્ષિણ અને પશ્ચિમમાં ગા-યકવાડ સરકારના અમરેલીના મહાલ છે. એના મુખ્ય પર્વતો—કાઠીઆવાડમાં પાંચ પહાડ છે. ૧. ચોટીલા ધ્રાંગ-દ્રેથી સરધાર અને જસદણ સ્થિ ગયેલા છે. એ કુંગરા ઝંઆઈમાં ઝાઝા નથી. ૨. વાલાકગીર કે મોરધાર અને લાંબ-ધાર ગોહેલવાડમાં છે. એની પાસે પાલીતાણાનો પ્રખ્યાત કુંગર જોતુંજા છે. એની ઝંઆઈ ૧,૫૦૦ ફુટ એટલે શુમારે ૭૫૦ ગજ છે, અને તેના શિખર ઉપર શ્રાવક લોકે લાખો

રૂપિઆ અરબી રૂપાળાં દેરાં બાંધ્યાં છે. ૩. ગીર પર્વત સો-
રઠમાં છે. ૪. જૂનાગઢ આગળ ગિરનાર છે. એ પહાડ
આખા કાઠીઆવાડમાં સૌથી જોયા છે. તેની જાંઆઈ
૩,૫૦૦ ફુટ છે. ૫. વર્ડા પર્વત બર્ડામાં છે અને ઉત્તરે હાલાર-
માંના લાલપૂર તથા ભલસાણુ સુધી ગયેલાં છે. તેની જાંઆઈ
૨,૦૦૦ ફુટ છે.

નદીઓ.—૧. માદર જસદણની પાસેના મદાવન કુંગરા-
માંથી નીકળી બર્ડામાંના નવીખંદર આગળ અરબી સમુદ્રને
મળે છે. ૨. જોતુંજી ગીરપર્વતમાંથી નીકળીને ગોહલવાડમાં પા-
લીતાણા તથા તલાજ પાસે થઈને ખંભાતના અખાતને મળે-
છે. ૩. મચ્છુ ચોટીલામાંથી નીકળીને વાંકાનેર, મોરબી તથા
માળીઆના સંરથાન પાસે થઈને કચ્છના રણમાં જાય છે.
એ સિવાય સોરઠમાંની બોઝાત નદી ઉણેણુને મળે છે, અને
સમુદ્ર આગળ તેઓનો ભાદર જોડે. સંગમ થાય છે. વળી
હાલારમાં ગાંજી સરધારની પાસેના કુંગરામાં ઉત્પન્ન થઈ
રાજકોટ આવે છે અને ત્યાંથી કચ્છના અખાતમાં જાય છે.

એ ઝંઝાનિસમાં ચાર હાઈસ્કૂલો અને ૧૩ પહેલા અને
પીજી વર્ગની આંગલોવર્નાક્યુલર સ્કૂલો છે. ગૂજરાતી નિશા-
ળો ૧૨૧ છે તેઓમાં ૩૫૧૯૪ છોકરા ભણે છે. કન્યાશાળા
૫૧ છે તેમાં ૨૬૫૨ છોકરીઓ ભણે છે. રાજકોટમાં એક
ઉદ્યોગશાળા છે. વળી કેટલાંક છાપખાનાં, માસિક ચોપા-
નીઆં, તથા લેખરીઓ છે. રાજકોટમાં બે ટ્રેનિંગ કોલેજો,
અને રાજકુમાર કોલેજ છે. ભાવનગર, વઢવાણ, ધ્રાંગદ્રા,
ધોરાજી, ખંભાળીઆ વગેરેમાં રૂનાં કારખાનાં છે. સોરઠના
ગિરપર્વત મધ્યે તુલશીશ્યામમાં ઊના પાણીનાં ઝરણુ છે.

કપાસ, બાજરી, જીવાર, ઘઉં, ચણા, અડદ, મઠ, મગ,
ચોળા, તલ અને શેરડી, એ મુખ્ય નિકાસ છે. આ હાલ-

કામાં ઘણાં બંદર છે. ત્યાંથી રૂ, ઊન, અનાજ, ઘી, ગોળ, તેલ, ઘોડા, ઢોર, વગેરે મુખ્યત્વે તથા ખીજાં બંદરોઆતે જાયછે. અંખિમાં હિંદુ લોકનાં મોટાં તીર્થ છે. તેઓમાં મુખ્ય દ્વારકા, સોમનાથ કે પ્રભાસપાટણ, તથા પાલીતાણા. અંખિ છેલ્લું શ્રાવક-લોકનું છે.

સોરઠમાં પેરાવળ, માંગરોળ, પોરબંદર તથા જાફરાવાદ; ગોહિલવાડમાં ભાવનગર અને મહુવા; અને હાલારમાં જોડીઆ, ખેડી અને સાલયા અંખિ બંદરો છે.

દ્વિપર કહેલા આર પ્રાંત દશ પરગણાંમાંથી કરેલાછે. અંખિ પરગણાંનાં નામ, (૧) જ્ઞાલાવાડ, (૨) ગોહિલવાડ, (૩) હંડસરવૈયા, (૪) બાબરીઆવાડ, (૫) કાઠીઆવાડ, (૬) સોરઠ, (૭) વર્ડા, (૮) હાલાર, (૯) મચ્છુકાંઠો, (૧૦) ઔસ્મામંડલ*.

(૧) જ્ઞાલાવાડ.

નદીઓ.—૧. મોગાવો વઢવાણ અને જાંજીના થડમાં વહેછે. ૨. લીમડીનો મોગાવો વેડાદ, લીમડી વગેરેની પાસે વહેછે. ૩. ફલકુ ધ્રાંગદ્રા પાસે છે. ૪. વામળ સરાડવા તથા હુળવદની વચ્ચે છે. ૫. મચ્છુ વાંકાનેર આગળ છે.

મુખ્ય સંસ્થાન.

મુખ્ય શહેર.

૧ ધ્રાંગદ્રું.

ધ્રાંગદ્રું અને હઢાદ.

૨ લીમડી.

લીમડી.

૩ વઢવાણ.

વઢવાણ.

૪ વાંકાનેર.

વાંકાનેર.

૫ થાનલકતર.

લકતર અને થાન.

૬ સાયલા.

સાયલા.

* આ ૧૦ પરગણાં વિરોધ વર્ષન આગળ લખ્યું છે તે કાઠીઆવાડની નિશાળોને સારૂ છે. ખીજી નિશાળોમાં માત્ર તેઓમાંનાં મુખ્ય સંસ્થાન શીખવવાં. ને પછી સંસ્થાનોની ઊપજ વગેરે લખ્યાં છે તે પણ માત્ર કાઠીઆવાડની નિશાળોને વાસ્તે છે.

૭ ચૂડા.

ચૂડા.

૮ બજાણા.

બજાણા.

એ સિવાય એમાં ખીજાં ૪૫ નાનાં સંસ્થાન છે.

(૨) મોહેલવાડ.

નદીઓ.—૧. માવનગરની ટાડી. ૨. કોટ્ટુંજી. ૩. માલળ
મહુલા પાસે છે. ૪. માંતરવડી રાશુલા પાસે છે.

મુખ્ય સંસ્થાન.

મુખ્ય શહેર.

૧. માવનગર.

માવનગર, શિહોર, કુંડલા,

મહુલા, વગેરે.

૨. પાલીનાળા.

પાલીનાળા અને ગારિઆધર.

૩. વઝા.

વઝા.

૪. લાઠી.

લાઠી.

એ સિવાય એમાં ૨૧ નાનાં સંસ્થાન છે.

(૩) ઉંડસરવૈયા.

નદીઓ.—વગડ એ ડાહાને ૫૩ એ છે.

મુખ્ય સંસ્થાન.

મુખ્ય ગામ.

૧. ડાઠા.

ડાઠા.

૨. ગણધોઢ.

ગણધોઢ.

૩. ચોક.

ચોક.

ખીજાં નાનાં સંસ્થાન ૨૦ છે.

(૪) બાબરીઆવાડ.

નદીઓ.—૧. માંતરવડી. ૨. રાયડી. ૩. ધોઢાદરી. ૪. રૂવેળ.

મુખ્ય સંસ્થાન.

મુખ્ય ગામ.

૧. જાફાવાડ.

જાફાવાડ.

૨. હેડાળ.

હેડાળ.

એ ઉપરાંત ૩૦ નાનાં સંસ્થાન છે.

(૫) કાઠીઆવાડ.

નદીઓ.—૧. શુકભાદર રાણપુર, નાગનેશ વગેરેની પાસે.
૨. ગોંડલી ગોંડલ પાસે. ૩. કોટુંજી ધારી પાસે.

મુખ્ય સંસ્થાન.

મુખ્ય શહેર.

૧. અમરેલી (ગાયકવાડી).	અમરેલી અને ધારી.
૨. જૈનપુર અને બીલગા.	જૈનપુર, ચીતલ અને બીલગા.
૩. બગસરા.	બગસરા.
૪. જસદણ.	જસદણ.

એ સિવાય ખીજાં ૪૬ નાનાં સંસ્થાન છે.

(૬) સોરઠ.

નદીઓ.—ભાદર, વુઘી, બોજાત, સાવઝી, કાંતહીરણ,
સામન અને શીંગવડો.

મુખ્ય સંસ્થાન.

મુખ્ય શહેર.

૧. જૂનાગઢ.	જૂનાગઢ અને વેરાવળ.
૨. કોઝીનાર (કાઠીઆવાડમાં
અમરેલીનું પરગણું).	કોઝીનાર.
૩. બાટવા.	બાટવા.
૪. અમરાપુર.	અમરાપુર.

(૭) વડો.

નદીઓ.—ભાદર નવીબંદર પાસે.

આ ભાગમાં પોરબંદર કડીને એકજ સંસ્થાન છે.
તેનું મુખ્ય શહેર પોરબંદર છે.

(૮) હાલાર.

નદીઓ.—૧. રામવતી લાલપોર તથા છીકારી પાસે.

૨. કંડ જોડીઆ પાસે. ૩. આજી રાજકોટ તથા આજંબા પાસે.

મુખ્ય સંસ્થાન.

મુખ્ય શહેર.

૧. નવાનગર.

નવાનગર, જોડીઆ, આમરણ,
સ્વંભાઝીઆ.

૨. ગોંડલ.

ગોંડલ અને ધોરાજી.

૩. રાજકોટ.

રાજકોટ અને સરધાર.

૪. ધ્રોલ.

ધ્રોલ અને સરપદડ.

૫. ધ્રાફા.

ધ્રાફા.

એ સિવાય ખીજાં ૨૩ નાનાં સંસ્થાન છે.

(૯) મચ્છુકાંઠો.

નદીએ.—૧. મચ્છુ મોરખી, માળીઆ પાસે. ૨. ધોડાધ્રાઈ એ મોરખી તાલુકાના ગામ જેતપુર અને માળીઆ તાલુકાના ગામ વરકુસર પાસે થઈને રણને મળેછે.

મુખ્ય સંસ્થાન.

મુખ્ય શહેર.

૧. મોરવી.

મોરવી.

૨. માઝીઆ.

માઝીઆ.

(૧૦) ઓલામંડલ.

આ પ્રાંત હાલારની પશ્ચિમે છે. તેને કુરતો ધણે ઠેકાણે દરિયા આવેલોછે. એમાં મુખ્ય ગામ દ્વારકા, કચ્છી-ગઢ, આરંમડુ, પોશીતરુ, ધીનાકી અને મઠી છે.

આ પ્રાંત ગાયકવાડને તાબે છે.

કાઠીઆવાડનાં સંસ્થાનો. હકિમની જાત. સંસ્થાનની વસ્તી. રાજ્યકર્તાના ઇલિકાબ, નીપજ તથા નિકાસ:—

પહેલો વર્ગ—

જૂનાગઢના નવાબ.	આપ્પી મુસલમાન ... ૩,૮૭,૪૯૯
નવાનગરના જામ.	જોડેજા રજપૂત ૩,૧૬,૧૪૭
ભાવનગરના રાવઝ.	ગોહિલ રજપૂત..... ૪,૦૦,૩૨૩
ધ્રાંગઢના રાજ.	આલા રજપૂત..... ૯૯,૬૮૬.

બીજો વર્ગ—

મોરબીના ઠાકોર.	જોડેજા રજપૂત ૮૯,૯૬૪
બાંકાનેરના રાજ.	આલા રજપૂત ૩૦,૪૯૧
પાલીતાણાના ઠાકોર.	ગોહિલ રજપૂત ૪૯,૨૭૧
ધ્રોઝના ઠાકોર.	જોડેજા રજપૂત ૨૧,૭૭૬
લીમડીના ઠાકોર.	આલા રજપૂત ૪૩,૦૬૩
રાજકોટના ઠાકોર.	જોડેજા રજપૂત ૪૬,૫૪૦
ગોંડલના ઠાકોર.	જોડેજા રજપૂત ૧,૩૫,૬૦૪
વઢવાણના ઠાકોર.	આલા રજપૂત ૪૨,૫૦૦
જાફરાવાડના સીધી.	હાપ્પી મુસલમાન ... ૯,૪૦૫

ત્રીજો વર્ગ—

વેરબંદરના રાણા.	જેઠવા રજપૂત ૭૧,૦૭૨
વઢાના ઠાકોર.	ગોહિલ રજપૂત..... ૧૭,૦૧૯
લખતરના ઠાકોર.	આલા રજપૂત ૨૩,૨૦૮
બાટવાના બાવી.	આપ્પી મુસલમાન ... ૧૪,૫૨૪
જસદણના રાજા.	આચર કાઠી ૨૯,૦૩૭
સાયલાના ઠાકોર.	આલા રજપૂત ૧૬,૯૯૧
ચૂડાના ઠાકોર.	આલા રજપૂત ૧૩,૪૯૬

ચોથો વર્ગ—

મૂઝીના ઠાકોર.	પરમાર રજપૂત	૧૯,૮૩૨
લાઠીના ઠાકોર.	ગોહિલ રજપૂત.....	૬,૮૦૪
વજાળાના મલેક.	મલેક મુસલમાન	૧૫,૮૭૭
નાનાં સંસ્થાનો.	૪,૪૧,૦૦૦

એ સંસ્થાનો ગાયકવાડ કે હંત્રેજને ખંડણી આપેછે*.

ધર્મ, ર, ડુંગળી (કાંદા), ખાણના પથરા.

ધાન્ય, ર, મીઠું, રૈશમી કાપડ, સોનેરી તથા રૂપેરી શીત,
ખાણના પથરા, આરસ, પરવાળાં, મોતી.

ધાન્ય, ર, તેલ, મીઠું, કાપડ, ત્રાંબા પીતળનાં વાસણ.

ધાન્ય, ર, મીઠું, ત્રાંબા પીતળનાં વાસણ, ખાણના પથરા.

ધાન્ય, ર, મીઠું, માટીનાં વાસણ, ખાણના પથરા.

ધાન્ય, ર, મીઠું, કાળા આરસના પથરા.

એજન.

ધાન્ય અને કાપડ.

ધાન્ય.

ર, ધર્મ, જીવાર, ખાજરી, ખાદી.

જીવાર, ખાજરી, ચણા, ધર્મ, ખાણના પથરા.

ર, જીવાર, ખાજરી, ધર્મ, શેરડી.

ધાન્ય, ર, મીઠું અને સાબુ.

ખાજરી, ધર્મ, ર, ખાદી, ખાણના પથરા.

ધાન્ય, ર, રૈશમનાં કપડાં, ખાદી, ખાણના પથરા.

ધાન્ય, ર, તેલ અને કાપડ.

ધાન્ય, ર, અને માટીનાં વાસણ.

ધાન્ય, અને ર.

ધાન્ય, ર, અને માટીનાં વાસણ.

* જાણના તથા જાણવાદના સીધીને માથે ખડકી નથી

ધાન્ય અને રૂ.

ધાન્ય અને રૂ.

ધાન્ય અને રૂ.

ધાન્ય, રૂ, તેલ, કાપડ, તાંબા પીતળનાં વાસણુ.

ધાન્ય અને રૂ.

૨. પાલણપુર એજન્સિ*.

આ એજન્સિ ગુજરાતની ઉત્તરે છે. એની ઉત્તરે મારવાડ અને શિરોહી, દક્ષિણે ગાયકવાડનો મૂલક, પૂર્વે શિરોહી અને મહીકાંડા એજન્સિ અને પશ્ચિમે કચ્છનું રણ છે. એની લંબાઈ આશરે ૧૦૦ મૈલ છે તથા પહોળાઈ પણ એટલીજ છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૮,૦૦૦ ચોરસ મૈલ છે. એમાં ૪ કસબા, ૧,૧૦૪ ગામ તથા ૫,૭૬,૪૭૮ માણસની વસ્તી છે. વસ્તીનો ધણોખરો ભાગ હિંદુ છે. એમાં ૨૬ નિશાળો છે તેમાં ૧,૭૭૭ નિશાળીઆ ભણે છે. એ એજન્સિમાં બે પહેલા વર્ગની આંગ્લોવર્નાક્યુલર સ્કૂલો તથા એક કન્યાશાળા છે. એની ઉત્તર તરફના ભાગ તથા શિરોહી પાસેના હરાન કોણના ભાગ સિવાય બાકીનો દેશ સપાટ છે. એમાં વનામ અને સરસ્વતી એ બે નદી શિરોહીના ડુંગરમાંથી નીકળીને કચ્છના રણમાં વહે છે. એની નિકાસ-બાજરી, જીવાર, ધઉં, મગ, મઠ, અને ખીજું ધાન્ય. પાલણપુર એજન્સિમાં ડાંગર અને શેરડી પાકે છે. વારાઈ અને રાધનપુરમાં રૂ પેદા થાય છે તે ધોળેરાને રસ્તે મુંબઈ મોકલવામાં આવે છે. આ એજન્સિ પાલણપુરના સુપરિન્ટેન્ડેન્ટના તાબામાં છે, તેનો જથ્થો મુકામ પાલણપુરમાં છે, પણ વરસમાં એક વાર તપાસ કરવા તથા મુકદ્દમા ચૂકવવા સાર સાહેબ ફરવા નીકળે છે.

* આ એજન્સિનું વર્ષેન એમાંની નિશાળોને સાર છે. બીજી નિશાળોમાં રંધાનોનાં નામ, નવીઓ, સરહદ, કસબા, ને જીજ્ઞ હરીકાત શીખવળી.

અમાં મુખ્ય સંસ્થાન ૧૧ છે, તેમાંના પાલણપુર અને કાંક્રિજ ગાયકવાડને ખંડણી આપેછે ને બાકીનાંને શિર ખંડણી નથી. અમે ૧૧ સંસ્થાન નીચે પ્રમાણે :—

(૧) મુસલમાની સંસ્થાન. ગામની સંખ્યા. મુખ્ય શહેર.

પાલણપુર.	૪૫૧	પાલણપુર
		અને ડીસા.

રાધનપુર.	૧૫૬	રાધનપુર.
----------	-----	----------

વારાહ.	૪૯	વારાહ.
--------	----	--------

તેરવાડા.	૧૬	તેરવાડા.
----------	----	----------

પહેલાં બે સંસ્થાન મોટાં છે તેનું જીલ્લું વર્ણન હવે આવશે. વારાહ સંસ્થાનમાં ૨૧,૩૭૬ માણસની વસ્તી છે ને તે જાટ રાજાને તાબે છે. તેરવાડા સંસ્થાનમાં ૮,૮૪૬ માણસની વસ્તી છે. તે બહુ અઠકારને તાબે છે.

(૨) રજપૂત સંસ્થાન. ગામની સંખ્યા. મુખ્ય શહેર.

થરાદ અને મોરવાડા.	૧૫૭	થરાદ.
-------------------	-----	-------

વાવ.	૫૫	વાવ.
------	----	------

સુદગામ.	૧૬	સુદગામ.
---------	----	---------

દેવદર.	૬૬	દેવદર.
--------	----	--------

ચારચટ તથા સાંતલપુર.	૩૫	
---------------------	----	--

થરાદ સંસ્થાન ઠાકોરને તાબે છે. તેમાં ૫૮,૯૮૫ માણસની વસ્તી છે. મોરવાડામાં ૯ ગામ તથા ૬,૫૦૯ માણસ વસેછે. વાવ સંસ્થાનના ઠાકોરના તાબામાં ૨૭,૭૭૫ માણસ છે. છેલ્લાં ત્રણ સંસ્થાન પણ ઠાકોરોનાં છે. સુદગામમાં ૧૧,૫૨૧, દેવદરમાં ૨૪,૦૬૧ અને ચારચટ (વસ્તી ૫,૩૩૦) તથા સાંતલપુર (વસ્તી ૧૫,૧૩૬) માં ૨૦,૪૬૫ માણસની વસ્તી છે. સાંતલપુરના ઠાકોર જાડેજ રજપૂત છે તે કુશ્મ-માંના અડેસણમાં રહેછે.

(૩) કોળી સંસ્થાન. ગામની સંખ્યા. મુખ્ય રાહેર.

ભામર.

૨૩

ભામર.

કાંકેજ.

૮૨

કાંકેજ.

ભાભરમાં ૭,૨૨૨ અને કાંકેજમાં ૪૫,૧૬૪ માણસની વસ્તી છે. કાંકેજ સંસ્થાન ગાયકવાડને આશરે રૂ. ૫,૦૦૦ દરવર્ષે ખંડણી આપે છે.

ઝ્મિ સિવાય ઝ્મિમાં ખીજાં નાનાં નાનાં સંસ્થાનો છે તેમાં બે હજાર માણસ વસે છે.

(૧) પાલણપુર સંસ્થાન.

ઝ્મિની ઉત્તરે મારવાડ અને શિરોઈ, દક્ષિણે ગાયકવાડ તાપ્તાના પાટણ અને ખેરાળ તાલુકા, પૂર્વે શિરોઈ અને દાંતાનાં સંસ્થાન અને પશ્ચિમે થરોદ અને દેવદર છે. ઝ્મિ સંસ્થાન ૬૦ મૈલ લાંબું અને ૪૫ મૈલ પહોળું છે. ઝ્મિમાં ૪૫૧ ગામ છે તેમાં ૨,૩૪,૪૦૨ માણસ વસે છે. ઝ્મિ સંસ્થાન દરવર્ષે ગાયકવાડને રૂ. ૫૦,૦૦૦ ખંડણી આપે છે. મુખ્ય તાલુકા ધામદોર, હીસા, ધાનેરા, પાયાવાડા અને દાંતીવાડા છે.

મુખ્ય નદી ઝ્મિ.—વનાસ, સરસ્વતી, અને નીમરાણી.

મુખ્ય કુશળી.—પાલણપુર. ત્યાંના રાજ્યકર્તા દીવાન કહેવાય છે. તે ધર્મે મુસલમાન અને જાતે પઠાણ છે. પાલણપુરને ફરતો કોટ છે તેને સાત દરવાજા છે. ઝ્મિમાં ૧૭,૫૪૭ માણસની વસ્તી છે. પોલિટિકલ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ સાહેબનું ઝ્મિ સદર સ્ટેશન છે. ઝ્મિની પાસે હીસા છે ત્યાં હંગ્રેજ સરકારના લશ્કરની છાવણી છે. પાલણપુર રેલવે સ્ટેશન છે.

મુખ્ય નિકાસ.—ધઉં, ડાંગર, ખાજરી, ખીજું ધાન્ય, શેરડી, થોડું રૂં, અપ્રીણ અને હમારતી લાકડું.

(૨) રાધનપુર સંસ્થાન.

એની ઉત્તરે મારવાડ અને તેરવાડા, દક્ષિણે માંડળ અને ઝિંજુવાડા, પૂર્વે ગાયકવાડનું પાટણ પરગણું, અને પશ્ચિમે વારાઈ સંસ્થાન છે. એ ૩૫ મૈલ લાંબું અને ૩૫ મૈલ પહોળું છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૧,૧૫૦ ચોરસ મૈલ છે. એમાં ૧૫૬ ગામ છે તેમાં ૯૮,૧૨૯ માણસ વસે છે. એમાં બનાસ નદી પ્યારી જમીનપર યદને વહે છે તેથી એનું પાણી પીવા જોગ નથી. એ કારણે માટે ઘણી જગ્યાએ તળાવો ખોદેલાં છે. વાધેલ નામે તળાવ ઘણું સુંદર છે તે વાધેલા રજપૂતોએ બંધાવ્યું હતું. એનો મુખ્ય કસબો રાધનપુર. ત્યાંના નવાબ બાપી એલાદના છે. એને ફરતા કોઠને આઠ દરવાજા છે. એમાં ૧૮,૭૨૨ માણસની વસ્તી છે. એ સંસ્થાનમાં સમી (વસ્તી ૫,૩૦૬) અને મુંજપુર નામે બે મોટા કસબા છે. એ સંસ્થાનની મુખ્ય નિકાસ ઘઉં, ચણા, અને રૂ છે. વેપારને ઉત્તેજન આપવા માટે દરબારે રૂ લોઢવાના કારખાનાને મદદ કરી છે, અને ગુજરાતમાંથી રૈશમ વણનારાએને તેડાવી રાખ્યા છે.

(૩) મહીકાંઠા એજન્સિ*.

એ એજન્સિ ગુજરાતની ઈશાનકોણમાં છે. એની ઉત્તરે આબુ પર્વતને લગતા ડુંગરો, પૂર્વે મેવાડનો પહાડી મુલક, દક્ષિણે ગાયકવાડનો દેહેગામ તાલુકો, અમદાવાદ અને ખેડા જિલ્લા તથા રેવાકાંઠા અને પશ્ચિમે ગાયકવાડનો મુલક તથા પાલણપુર એજન્સિ છે. એ ૯૦ મૈલ લાંબો તથા ૬૦ મૈલ પહોળો છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૧૧,૦૪૯ ચોરસ મૈલ છે. એમાં

* આ એજન્સિનું વિસ્તારણ વર્ષ ૧૯૦૧ એ એજન્સિની નિશાળોને માટે છે. બીજી નિશાળોમાં માત્ર સીમા, પરગણાંને ને સંસ્થાનનાં નામ, કસબા, નદીઓ, અને યોગી હકીકત શીખવતી.

૧,૮૧૬ ગામ તથા ૫,૧૭,૪૮૫ માણસની વસ્તી છે ; એમાંના ૧,૪૬૧,૫૬૭ કોળી છે. એ ગામોમાં ૬૧ નિશાળ છે, ને તેમાં ૩,૭૩૮ નિશાળીઆ ભણે છે. એમાં ત્રણ કન્યાશાળા અને એક તાલુકદારી સ્કૂલ છે. એની ઉત્તરે અને પૂર્વે ડુંગરો અને જંગલો છે, પરંતુ બાકીનો પ્રદેશ સપાટ છે.

મુખ્ય નદીઓ.—૧. સાવરમતી મેવાડમાં ઉત્પન્ન થઈ દક્ષિણ તરફ સાદરા અને અમદાવાદ થઈ ખંભાતના અ-ખાતને મળે છે. ૨. વાત્રક ડુંગરપુર પાસે ઉત્પન્ન થઈ મેઘજ, માલપુર, માંડવા, અને ખેડાપાસે થઈ સાવરમતીને મળે છે. ૩. હાથમતી અને ૪. ચારી સાવરમતીને મળે છે, અને ૫. મેશ્વો તથા ૬. માઝુમ વાત્રકને મળે છે. એ તરેમાં પાણી પૂરું પાડવા માટે અહમદનગરથી હાથમતીની નહેર ખોદેલી છે તે રૂપાલ પાસે ખારીને મળે છે. એની મુખ્ય નિકાસ બાજરી, જીવાર, બીજું ધાન્ય, તમાકુ, થાંડુંક અપ્રીણ અને રૂ છે. કૂવા વગેરેના પાણી વડે એ તરેમાં ઘઉં, મકાઈ, અને શેરડી પકવે છે. એ પોલિટિકલ એજન્ટના ઉપરીપણા નીચે છે. તે સાદરામાં રહે છે. કોઈ કોઈ વાર ઈડર અને ખીજી સ્થળે તે જાય છે. એમાં પુસ્તકશાળા, ગૂજરાતી, ઉર્દુ અને તાલુક-દારી નિશાળો છે. એ એજન્ડાના પદ ભાગ ક રૈલા છે તે પર ૪૮ ઠાકોરોનો અમલ છે. એ ઠાકોરોમાં ૧૮ રજપૂત અને ૩૦ કોળી છે. ઘણાખરા ઠાકોરો ગાયકવાડને ખંડણી આપે છે. કેટલાક ઈડર સંસ્થાનને અથવા ઇંગ્લેન્ડ સરકારને ખંડણી આપે છે. માત્ર ચાર રાજ્ય ખંડણી ભરતાં નથી. નવેમ્બર માસમાં સામળાજીનો અને ફેબ્રુઆરિમાં ખેડા-શ્ચીનો એવા બે મોટા મેળા ભરાય છે. એના પદ ભાગ છ પરગણાંમાં આવેલા છે.

૧. નાનીમારવાડ. એમાં ઈડરના મહારાજના, તેના બાયા-તના, દાંતા, માલપુર અને ખીજી રાજાઓના મૂલક છે.

૨. રેવર એ રેવર રજપૂતોનું છે. એમાં મોહનપુર, રણાસળ, વગેરે ખીજ તાલુકા છે.

૩. સાવરકાંઠો. એમાં માણસા, પેથાપુર, વરસોડા અને ઇલોલ એ મુખ્ય તાલુકા છે.

૪. વાઘક કાંઠો. આમલીઆરા, ઘોડાસર, સાઠંયા, પુનાદરા, અને ખડાળ એ મુખ્ય તાલુકા છે.

૫. બાવીસી. વાસણા, મહીસા, દંભોડા, અને ખીજ મહેવાશી ગામડાં એમાં છે.

૬. કઠોસળ. જોટાણા, સાંયલ, કટોસણ, મચુના, વગેરે રાહેરો છે.

આ પરગણામાં નીચે લખેલાં મુખ્ય સંસ્થાન છે:—

(૧) ઈંડર સંસ્થાન. મહીકાંડા એજન્ડિસમાં એ મોટામાં મોટું સંસ્થાન છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૪,૯૬૬ ચોરસ મેલ તથા તેમાં ૨,૫૮,૪૨૯ માણસની વસ્તી છે. એને અહમદનગર તાલુકો જોડેલો છે. એ પહેલાં ઈંડરના મહારાજને તાબે હતું, પરંતુ કેટલાક કાળસૂઝી જોધપુરના મરહૂમ મહારાજ તખ્તસિંગના તાબામાં હતું. ઇ. સ. ૧૮૪૮ માં એ સંસ્થાન ઈંડરના મહારાજને આપવાની ઇંગ્લેન્ડ સરકારે જોધપુરના મહારાજને જરૂર પાડી. ઈંડર એ રાજધાની છે, અને ત્યાંના રાજા જોધપુરના મહારાજના કુટુંબી છે. અહમદનગર, વડાલી, વાયડ, ચોપલા, અને ગાવડ, એ મોટાં ગામ છે. એની ઊપજમાં સર્વ જાતનું ધાન્ય, તલ, શેરડી, અપ્પીણ અને સાયુ છે. અહમદનગરપાસે ખાણોમાંથી પથરા નીકળે છે તે ઘર બાંધવાના કામમાં આવે છે.

(૨) દાંતા અને માલપુર સંસ્થાનો પણ રજપૂત ઠાકોરોનાં છે. દાંતામાં ૧૨,૫૦૮ તથા માલપુરમાં ૧૪,૦૦૯ માણસની વસ્તી છે. એમાં બાજરી, ઘઉં વગેરે ધાન્ય થાય છે. માલપુરમાં

ડાંગર પાકેછે અને દાંતામાં શેરડી પાકેછે. દાંતામાં ખાણુ-માંથી આરસના પથરા નીકળેછે. દાંતાની પાસે આરાસરનો પહાડ છે તે ઉપર અંખાભવાનીની જત્રા કરવા હિંદુ લોક જાય છે.

(૨) મોહનપુર સંસ્થાન પણ રજપૂત ઠાકોરાનાં છે. એમાં ૧૮,૩૯૨ માણસની વસ્તી છે, તથા ખાજરી, મઠ, જુવાર, ધઉં, તલ અને કોદા પાકેછે. અરપોદ્રામાં અમરખની ખાણ છે.

(૪) ભાલુસણા-સનલાસણા સંસ્થાન પરમાર કોળી ઠાકોરનાં છે. , ભાલુસણામાં ૨,૪૯૪ તથા સનલાસણામાં ૩,૨૬૧ માણસની વસ્તી છે, તથા ખાજરી, મઠ, જુવાર, ધઉં અને શેરડી પાકેછે.

(૫) માળસા સંસ્થાન રજપૂત ઠાકોરનાં છે તેમાં ૧૩,૨૯૯ માણસની વસ્તી છે. તથા ખાજરી, મઠ, તલ જુવાર, ધઉં ને કોદા પાકેછે.

(૬) ઘોડાસર અને ઝામલીઝારા સંસ્થાનો કોળી ઠાકોરાનાં છે. ઘોડાસરમાં ૮,૪૦૦ અને ઝામલીઝારામાં ૧૨,૪૩૭ માણસની વસ્તી છે. એ બંને સંસ્થાનોમાં ખાજરી, ધઉં, ડાંગર અને ખીજું ધાન્ય પાકેછે.

૪. રેવાકાંઠા એજન્સિસ*.

આ એજન્સિસ ગુજરાતની પૂર્વે છે. એની વાયવ્ય, ઉત્તર અને ઇશાન કોણમાં મહીકાંઠા અને રજપૂતાના માહેલાં સંસ્થાનો, પૂર્વે મધ્ય હિંદુસ્તાન માહેલાં સંસ્થાન અને ખાન-દેશ, દક્ષિણે ગાયકવાડનો મુલક, અને સૂરત જિલ્લો, અને પશ્ચિમે ગાયકવાડનો મુલક, ભરૂચ અને ખેડા જિલ્લા તથા પંચમહાલના દેડોડા ભાગ છે. એની લંબાઈ આશરે ૧૪૦

* આ એજન્સિસનું લાંબું ખ્યાન એમાંની નિશાળેને માટે છે. ખીજી નિશાળેમાં એની સીમા, સંસ્થાન, નદીઓ, ડર્યા તથા થોડી હરીફત કરેલી.

મૈલ અને પહોળાઈ ૬૦ મૈલ છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૪,૭૯૨ ચોરસ મૈલ તથા વસ્તી ૫,૪૩,૪૫૨ માણસની છે. આ એન્જનિસમાં ૩૬૨૫૫ તથા ૧,૧૦૧ ગામો છે. એમાં ૬૮ નિશાળો છે તેમાં ૪,૭૩૧ નિશાળીઆ ભણેછે. એમાં પાંચ કન્યાશાળા અને બે પહેલા વર્ગની આંગ્લોવર્નાક્યુલર સ્કૂલો છે. આ એન્જનિસની જમીન ઘણુખરેડોકાણે ટેકરાવાળી, કોઈ ટોકાણે સપાટ અને કોઈ ટોકાણે પહાડી અને જંગલવાળી છે.

મુખ્ય પર્વત.—રાજવીવઝ.

મુખ્ય નદીઓ.—૧. મહી રજપૂતાના અને મધ્ય હિંદુ-સ્તાનના ડુંગરોમાંથી નીકળીને લુણાવાડા અને પંચમહાલની પશ્ચિમે થઈ ખંભાતના અખાતને મળેછે. ૨. નર્મદા સાતપૂડા પર્વતમાંથી નીકળીને રાજવીપળા સંસ્થાન તથા ભરૂચની પશ્ચિમે થઈ ખંભાતના અખાતને મળેછે. એ બે નદી સિવાય પુનમ, ગોમા, દાદર, વિશ્વામિત્રી, હરેળ, કરજળ અને ઔર એ નાની નદીઓ છે.

એ એન્જનિસ પોલીટિકલ એજન્ટના ઉપરીપણા નીચે છે. તે વડોદરા કાંપમાં રહેછે. કોરા દિવસમાં તે ફરવા જાયછે. મહીકાંઠાની પેઠે એમાં પણ કેટલાક તાલુકદારો છે. એમાં છ મોટાં સંસ્થાન છે તેમાંનાં પાંચ રજપૂત ઠાકોરોનાં છે અને છઠ્ઠું મુસલમાનનું છે. વળી એમાં કઝળા, સંજેલી, માદરવા અને ઝમીઝ એ નાનાં સંસ્થાનો છે. એમાંનાં સંસ્થાનોના બે સમૂહ કયાંછે. એકનું નામ સંઘેરા મેવાસ છે, તેમાં ૨૮ સંસ્થાનો છે અને ખીજનું નામ પાંડુ મેવાસ છે.

આ એન્જનિસ માંહેલાં સર્વ સંસ્થાનો ગાયકવાડને કે ઇંગ્રેજ સરકારને અંડણી આપેછે.

છ મોટાં સંસ્થાન નીચે પ્રમાણે છે:—

(૧) રાજપીપઝા.—રેવાકાંઠા એજન્સિમાં એ મોટામાં મોટું સંસ્થાન છે. એમાં ૧,૧૪,૭૫૬ માણસની વસ્તી છે. એ ૯૦ મૈલ લાંબું અને ૬૦ મૈલ પહોળું છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૧,૫૧૪ ચોરસ મૈલ છે. એની ઉત્તરે નર્મદા અને દક્ષિણે તાપી વહેછે. એમાં મુખ્યત્વે રજપૂત, ભીલ, અને કણબી લોક વસેછે. એનું મુખ્ય શહેર નાંદોદ છે, તેમાં ૧૦,૭૭૭ માણસની વસ્તી છે, તથા તેમાં રાજ રહેછે. એ સંસ્થાનમાં ડુંગરા અને જંગલો ઘણાં છે. ઇમારતી લાકડાં પુષ્કળ થાયછે, ને તેના વેપાર ઠીક ચાલેછે. ૩ તથા જુદી જુદી જાતનું ધાન્ય પણ પાકેછે. કોઈ કોઈ ઠેકાણે અકીક જડેછે.

(૨) છોટાજદેપુર.—એનું ક્ષેત્રફળ ૮૧૩ ચોરસ મૈલ તથા એમાં ૭૧,૨૧૮ માણસની વસ્તી છે. એના રજપૂત ઠાકોરને મહારાવળ કહેછે. એમાં ઇમારતી લાકડું અને જુદીજુદી જાતનું ધાન્ય થાયછે.

(૩) જારીઆ.—એનું ક્ષેત્રફળ ૮૭૩ ચોરસ મૈલ તથા વસ્તી ૬૬,૮૨૨ માણસની છે. એના રજપૂત રાજાને પણ મહારાવળ કહેછે. તેમાં દરદીઓને સારૂ દવાખાનું સ્થાપ્યું છે.

(૪) લુણાવાડા.—એનું ક્ષેત્રફળ ૩૮૮ ચોરસ મૈલ અને વસ્તી ૭૫,૪૫૦ માણસની છે. રજપૂત મહારાણા લુણાવાડામાં રહેછે. એ કરખામાં ૯,૦૫૯ માણસની વસ્તી તથા ગામસુધરાઈ ખાતું છે.

(૫) સુય.—એનું ક્ષેત્રફળ ૩૯૪ ચોરસ મૈલ છે અને એમાં ૫૮,૮૨૨ રહેવાશીઓ છે. એના રાજા પણ રજપૂત મહારાણા કહેવાયછે. આ સંસ્થાનમાં ખારીઆ અને લુણાવાડામાં જુદી જુદી જાતનું ધાન્ય અને ઇમારતી લાકડું થાયછે.

(૬) વાડાસીનોર.—એનું ક્ષેત્રફળ ૧૮૯ ચોરસ મૈલ તથા એમાં ૪૬,૩૨૮ માણસની વસ્તી છે. એમાં ધાન્ય અને રૂં પાકેછે. એના ઉપર અમલ કરનારને નવાબ કહેછે.

૫. ગાયકવાડ સંસ્થાન.

એના તાબાનાં ગામો ઘણાં વીખરાતાં અને ખીજાં રાજ્યો જોડે સેળભેળ થઈ ગયાંછે. એના મુખ્ય ભાગ એક બાજુએ ભરૂચ અને ખીજી બાજુએ ખેડા જિલ્લા, પંચમહાલ અને રેવાકાંઠા એજનિસની વચ્ચે છે. એ ભાગનું મુખ્ય શહેર વડોદરા છે, ને તેમાં મહારાજા ગાયકવાડ રહેછે. ખીજો ભાગ સુરત જિલ્લા જોડે સેળભેળ થઈ ગયોછે. તેમાં નવસારી, વસ્ત્રાવી, વલેશ્વર, ગણદેવી, તેલારી વગેરે પરગણાં છે. ત્રીજો ભાગ કાઠીઆવાડમાં છે તેમાં અમરેલી મહાલ અને ષોસ્તામંડલ છે. ચોથો ભાગ પાલણપુર અને મહીકાંઠા એજનિસ તથા અમદાવાદ અને ખેડા જિલ્લાની વચ્ચે છે. એ ભાગમાં મુખ્ય શહેર પાટણ, સિદ્ધપુર, મેસાણા, કડી વગેરે છે. કાઠીઆવાડ, પાલણપુર, મહીકાંઠા, અને રેવાકાંઠા એજનિસના તાલુકદારો પાસે ગાયકવાડની લહેણી ખંડણી ઇંગ્રેજ વસૂલ કરી ગાયકવાડને પહોંચાડેછે. વળી ખાનદેશમાં વજપુરતરાફ ગાયકવાડી છે. ગાયકવાડના રાજા ઉપર નજર રાખવા સારૂ વડોદરા શહેરમાં ઇંગ્રેજની તરફથી ગવર્નર જનરલનો એજન્ટ તથા ફોજ રહેછે. એ રાજ્યનું ક્ષેત્રફળ ૮,૫૭૦ ચોરસ મૈલ તથા ૨૧,૮૫,૦૦૫ માણસની વસ્તી છે. વડોદરામાં ગાયકવાડે એક આર્ટસ કોલેજ, એક હાઈસ્કૂલ તથા ગામોમાં થોડી ગૂંજરાતી નિરાગો સ્થાપીછે. મુંબઈ ઇલાકાનાં દેશી રાજ્યોમાં સર્વથી મોટું એ રાજ્ય છે.

૬. સ્વંચાલ સંસ્થાન.

એની ઉત્તરે અને પૂર્વે ખેડા જિલ્લો, અમિકોણમાં ગા-
યકવાડનો મૂલક, દક્ષિણે મહી નદી અને ખંભાતનો અખાત
અને પશ્ચિમે સાબરમતી નદી અને અમદાવાદ જિલ્લો છે.
એની વધારેમાં વધારે લંબાઈ ૧૬ કોસ અને વધારેમાં
વધારે પહોળાઈ ૧૨ કોસ છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૩૫૦ ચોરસ
મૈલ છે. એમાં બે કસબા, ૮૩ ગામ તથા ૮૬,૦૭૪ માણુ-
સની વસ્તી છે. એ તદ્દન સપાટ, અને નદી વિનાનું છે.
રાહદારી ઇંડમાંથી નવાબસાહેબ બે નિશાણોનું ખર્ચ ચલા-
વેછે. એ સંસ્થાનનો હકિમ નવાબ કહેવાયછે. તે મુગલ
છે, ને ઇંગ્રેજને પોતાની જ માલિકીમાંથી ખંડણી, તથા
બંદરે જકાત લેવાયછે તેમાંથી ભાગ આપેછે. એ સંસ્થાન
ખેડાના કલેક્ટરના ઉપરીપણા નીચે છે, ને એની ખંડણી
બોરસદનો મામલતદાર વસૂલ કરેછે. એની રાજધાની
સ્વંચાલ મહીનદીને કાંઠે તેના મુખ આગળ છે. એમાં
૩૬,૦૦૭ માણુસની વસ્તી છે તેમાંના ૮,૦૩૮ મુસલમાન છે.
એમાં બાજરી, જુવાર, ઘઉં અને ખીજું ધાન્ય, મીઠું, રૂ,
ગળી, અપ્પીણ વગેરે પાકેછે. સૂતરાઉ કાપડ અને શેત-
રંજી ખંખાતમાં બનેછે. કપડવણજ વગેરે ડોકાણેથી અક્રીક
લાવીને સાફ કરી તેનાં જુદાં જુદાં રૂપ બનાવેછે. એ પથરા
ધણા વખણાયછે. વરસો વરસ ખંખાતના અખાતમાં
મુસાફરી કરવાને વધારે વધારે અડચણ પડતી જાયછે,
તેથી કરીને દેશનો વેપાર પડી ભાગતો જાયછે.

૭. પંચમહાલ એજન્સિ.

પંચમહાલમાં ગવર્નરનો એજન્ટ રહેછે તેના તાબામાં
નારકોટની નાની જમીનદારી છે. એ સંસ્થાન પંચમહા-

લની અનિકોણમાં છે, અને તેની આસપાસ રેવાકાંઠાના છોટા ઉદેપુરની જમીન આવેલી છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૧૪૩ ચોરસ મૈલ તથા વસ્તી ૬,૪૪૦ માણસની છે. એમાં ૫૨ ગામ છે. એની હવા સારી નથી. ત્યાં કોળી અને નાયકા લોકો વસે છે. નાયકા લોક જંગલી અને બીલને મળતા છે. એના ઉપર એક કોળીનો અમલ છે. એમાં અનાજ પાકે છે, પરંતુ વેપારની મુખ્ય જાણ સ ધમારતી લાકડું છે. એ સંસ્થાન ઇંગ્રેજ અને ગાયકવાડને ખંડણી આપે છે.

૮. સૂરત એજન્સિ.

આ એજન્સિ ને સૂરત જિલ્લો એક નથી. એમાં સચીળ, તાંસદા અને ધરમપુર એ ત્રણ સંસ્થાન છે. તેઓ સૂરતના કલેક્ટરના ઉપરીપણા નીચે છે. એ સંસ્થાનોના સંબંધમાં તેને ગવર્નરનો એજન્ટ કહે છે. આ એજન્સિમાં એક કસ્બા તથા ૩૭૮ ગામ છે. એ એજન્સિમાં પહેલા વર્ગની સ્કૂલ એક, છોકરાની નિશાળ ૨૬ છે તેમાં ૧,૪૭૩ નિશાળીઓ ભણે છે, અને બે કન્યાશાળા છે તેમાં ૧૨૩ છોકરીઓ ભણે છે.

સચીળ.

એમાં ૧૯ ગામ છે તેઓ ધણુંકરીને સૂરત જિલ્લાના ચો-ગાશી તાલુકામાં વીખરાયલાં છે. એમાં ૧૫,૭૨૧ માણસની વસ્તી છે. સંસ્થાનમાં જીવાર, બાજરી, ડાંગર, શેરડી ને રતાણ પાકે છે, તથા આદી વગેરે કાપડ અને છે. એ સંસ્થાનમાં ૧૩ નિશાળો છે તેમાં ૮૯૪ છોકરા ભણે છે. સચી-ણમાં એક લેખરી તથા દવાખાનું છે.

મુખ્ય ગામ સચીળ છે, તેમાં કિલ્લો તથા મહેલ છે. વળી એક મહેલ લાચપુરમાં પણ છે. નવાખના આપદાદા જંગલમાં રહેતા અને મરાઠાના ઇતિહાસમાં તેમનાં કૃત્યને

માટે પ્રખ્યાત છે. પ્રથમ બાલુમીઆં તે જગ્યા છોડીને ઈંગ્રેજો આપેલા આ પરગણામાં આવી રહ્યો.

વાંસદા.

એની ઉત્તરે ગાયકવાડી અનાવળ અને અંતાપુર પરગણાં, પૂર્વે ખાનદેરા, દક્ષિણે ધરમપુર અને પશ્ચિમે સુરત જિલ્લો છે. એની વસ્તી ૩૪,૧૨૨ માણસની છે. એ રજપૂત રાજનું છે. એમાં ડુંગરા તથા જંગલ છે. એમાં મુખ્ય નદી એા કાવેરી અને અંબિકા છે. એની રાજધાની વાંસદામાં ૨,૪૮૭ માણસની વસ્તી છે. બીનાર અને કાંબળા મોટાં ગામ છે. એ રાજ્યમાં ૧૧ નિરાળો છે તેમાં ૪૩૨ છોકરા ભણે છે. દવાખાનું, કન્યારાળા વગેરે ઘણાં શોભીતાં મકાનો છે. મુખ્ય નિકાસમાં ડાંગર, નાગલી, દાળ, તલ, કોદા, જુવાર, શેરડી, મહુડાં અને ખજૂર પાકે છે. ઇમારતી લાકડું અને સીસમ થાય છે.

ધરમપુર અથવા રામનગર.

એની ઉત્તરે વાંસદા, પૂર્વે ખાનદેરા, દક્ષિણે થાણા જિલ્લો, અને પશ્ચિમે સુરત જિલ્લો છે. ઉત્તર દક્ષિણ લંબાઈ ૨૪ મૈલ અને પૂર્વ પશ્ચિમ પહોળાઈ ૧૫ મૈલ છે. એમાં ૧,૦૧,૨૮૯ માણસની વસ્તી છે. એમાં ડુંગરા અને જંગલ ઘણાં છે.

નદી એા.—સરેરા, બોરંગા, પાર, કોલક અને દમણગંગા.

મુખ્ય ગામ—ધરમપુર એમાં રાજ રહે છે. એની વસ્તી ૫,૧૭૬ માણસની છે. શેમલુ, આછાવણી અને ગોડયળ મોટાં ગામ છે. મુખ્ય નિકાસ—કોળ, શેરડી, ડાંગર, નાગલી, અને ખીજું ધાન્ય. ઇમારતી લાકડાંનો તથા સીસમનો વેપાર ઠીક ચાલે છે. લોકો સાદડી, નળીઆં, ઈંટિ, માટીનાં વાસણ, ચૂનો અને ખાટલાની પાટી બનાવે છે.

પ્રકરણ ૮ મું.

દક્ષિણ (દખ્ખણ).

દક્ષિણ દેશના મેદાનમાં મોટી નદીઓ છે, ને તે નદી-ઓના કાંઠાની જમીન ઘણી રસાળ છે; પરંતુ હવા ભેજવગરની છે અને વરસાદ નિયમસર આવતો નથી, તેથી સારાં વરસોમાં પણ ચોમાસા સિવાય ખાકીના વખતમાં જમીન ખેતીવગર ઊજડ રહેછે, અને વનસ્પતિ ઊગતી નથી.

૧. **खानदेश जिल्हो.**—આખા ઇલિક્ટ્રીકોમાં એ મોટામાં મોટો જિલ્લો છે. એમાં મુખ્ય નદી તાપી છે, અને ધુલિઆ, માલેગામ, અને નન્દુરવાર એ નગરો છે. ધુળિઆમાં મોટી કચેરીઓ છે.

એનું ક્ષેત્રફળ ૯,૯૪૪ ચોરસ મેલ અને ૧૨,૩૭,૨૩૧ માણસની વસ્તી છે. એની ઉત્તરે નર્મદા નદી અને સાતપૂડા પર્વત, પૂર્વે મધ્ય પ્રાંતો અને વરાડ, દક્ષિણે સાવ-માળા અથવા અચ્યુદા પર્વતો નિઝામના મૂલકથી અને જુદા પડેછે, નેર્કત્ય કોણમાં નાશિક જિલ્લો અને પશ્ચિમે (એન્ગ્લિશ મુલકસહિત) મૂરત ઇલાકા, ગાયકવાડનો મુલક અને રેવાકાંઠા એન્ગ્લિશ છે. તાપીની પૂર્વ દિશાએ ખાનદેશમાં થઈ નેર્કત્ય કોણ તરફ વહેછે. ગિરજાની સમ્રાટ્ટિ પર્વતમાંથી નીકળીને વાયવ્યકોણમાં વહી તાપીને મળેછે. એ બે નદીના કાંઠાની જમીન ઘણુંકરીને રસાળ અને ખેડાણ છે. કેટલાક નીચા ડુંગરાસિવાય એ જિલ્લાનો મધ્ય અને પૂર્વ ભાગ સપાટ છે, અને થોડીક જમીન રસાળ છે. તોપણ તે ઘણુંકરીને વેરાન અને ઊજડ છે. ઉત્તરે અને પૂર્વે એ મુલક ઘણો ખડખડો અને વિડર છે, ઝડો ઘણાં છે, અને તેમાં બીલ લેડો રહેછે. મુખ્ય નિકાસ-અનાજ, કાંદા અને રૂ; થોડી શેરડી અને તમાકુ પણ થાયછે. એ જિલ્લાના ૧૬ તાલુકા ક્યાંછે અને ૨૩ કમ્પા છે. દરેક શહેરમાં ૫,૦૦૦ કરતાં વધારે માણસ વસેછે. મુંબઈની રેલવે એ જિલ્લામાં થઈ અલાહાબાદ અને કલકત્તાસુધી જાયછે અને ખીજી સડક ભોંતાવળમાં છે તે મધ્ય પ્રાંતમાં નાગપૂર સુધી જાયછે.

૨. **खानदेश एजन्सि**—ખાનદેશના કલેક્ટરના તાખાહેઠળ, પશ્ચિમ ભાગમાં એ એન્ગ્લિશનાં સંસ્થાનો છે. (૧) ઢાંગનો મૂલક, (૨) સુલ્તાનનો મૂલક અને (૩) મહેવાસી પરગણાં.

(૧) ઢાંગનો મૂલક સંઘાદિ પર્વતની પશ્ચિમે છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૧,૦૦૦ ચોરસ મૈલ તથા ૩૧,૨૮૦ માણસની વસ્તી છે. સાત જીલ સરદારનો એપર અમલ છે. એમાં પર્વતો અને ખીણો છે તેમાં ધણેખરે ટેકાણે ઘાડાં જંગલો છે. મુખ્ય પેદાશમાં ઇમારતી લાકડું છે તેમાં વિશેષે કરીને સાગ અને જુદી જુદી જાતનું ધાન્ય છે. હિંદુસ્તાની, મરાઠી અને જૂજરાતી, એ ત્રણ ભાષા સેળસેળ બોલાય છે. ખીજા ભાગ કરતાં જૂજરાતજોડે આવજોડે તથા વેપારનો વહેવાર વધારે છે તેથી જૂજરાતીનું પ્રચલન વિશેષ છે.

(૨) મુઝગણનો મૂલક ઢાંગના મૂલકની દક્ષિણે, પેઠ સંસ્થાનની ઉત્તરે અને સંઘાદિ પર્વતની પશ્ચિમે છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૩૬૦ ચોરસ મૈલ તથા ૧૪,૨૦૫ માણસની વસ્તી છે. એ મૂલક ઢાંગના મૂલકના નેવો છે; માત્ર ફેર એલ્સોન કે જંગલમાંથી ઘણાં ઝાડ કાપી નાંખાય છે. એ મૂલકપર એક હિંદુ રાજા (દેશમુખ) નો અમલ છે.

(૩) મહેવાસી પરગણા—એપર છે નાંચકાનો અમલ છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૨,૪૮૦ ચોરસ મૈલ તથા એમાં ૧૪,૭૮૫ માણસની વસ્તી છે. એ ખાનદેશ જિલ્લાની વાવઘન ડાહ્યમાં નમંદા અને તાપી નદીઓની વચ્ચે છે. મુખ્ય નિકાસ—મકુડાં (એને દારૂ બને છે), મધ, લાખ અને ઇમારતી લાકડાંની છે. એ પરગણાની ભૂમિ ઘણી રસાળ છે. તોપણ ઢાંગના મૂલકમાં ઇમારતી લાકડું નેવું મોટું અને સાદું થાય છે તેવું એમાં થતું નથી. એમાં મુખ્યત્વે કરીને જીલ લોક વસે છે.

૨. નારાક જિલ્લો—એમાં મુખ્ય નદી મોદાવરી અને મુખ્ય શહેર નારાક છે.

એની ઉત્તરે ખાનદેશ જિલ્લો, દક્ષિણે અહમદનગર, પૂર્વે નિઝામનું રાજ્ય, અને પશ્ચિમે થાણા જિલ્લો, પેઠ સંસ્થાન અને ખાનદેશ એજન્ટિસ છે. પેઠ સુદ્ધાં એ જિલ્લાનું ક્ષેત્રફળ ૬,૩૯૮ ચોરસ મૈલ અને ૭,૮૧,૨૦૬ માણસની વસ્તી છે. પશ્ચિમે સંઘાદિ પર્વતની પાસે એ મૂલક પહાડી છે, અને પૂર્વે તરફ જતાં વધારે સપાટ અને જુલો છે. ઘણુંકરીને ભૂમિ રસાળ છે, પરંતુ ઝાડ ઘણાં થોડાં છે. ઘણુંકરીને ભૂમિને ઢાળ પૂર્વ તરફ છે; પરંતુ ચંદ પર્વત વડે એ મૂલકના બે ભાગ થાય છે. ઉત્તર ભાગમાં તાપીને મળનારી ગિરણા અને દક્ષિણ ભાગમાં ગોદાવરી નદી ધંબડક આગળ ઉત્પન્ન થઈને દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં થઈ ખંગાળાના ઉપસાગરને મળે છે. મુખ્ય નિકાસ—ડાંગર, જુવાર, ખાજરી, નાગલી, અજરી, શેરડી, તમાકુ, રૂં, સંધ અને જુદી જુદી જાતનું ફેણ. નારાક અને ઇચોલા કસ્બાઓમાં ખેતી ઉપરાંત મુખ્ય ઉદ્યમ પીતળનાં વાસણ બનાવવાનો અને રૂંદામ વધવાનો છે. દર બાર વર્ષે સિંદરાશિમાં જૂદામતિ આવે છે ત્યારે ગોદાવરીની મોટી જાત્રા નારાક ધંબડકમાં ભરાય છે. ધંબડકમાં ગોદાવરી

મૂળ છે. એ જિલ્લાના ૧૦ તાલુકા અને બે પેટા મહાલ ક્યાંકે તેમાં ૮ નગર છે. ૬૨૬ નગરમાં ૫,૦૦૦ કરતાં વધારે માણસ વસે છે. મુંબઈથી ફલકતાસૂધી રેલવે જાય છે, તે યાત્રામાં કમર, અને ઇગતપુરી વચ્ચે થળ ધાટને રસ્તે એ જિલ્લામાં થઈને જાય છે.

૪. પેંઠ સંસ્થાન.—એ નારાકના કલેક્ટરના તા'માહેડળ છે. નારાક જિલ્લાની પશ્ચિમે સહ્યાદ્રિ પર્વતના પશ્ચિમ ઢાળમાં એ સંસ્થાન છે.

એનું ક્ષેત્રફળ ૪૫૮ ચોરસ મેલ અને ૫૫,૧૪૪ માણસની વસ્તી છે. એમાં ઇમારતી લાકડું અને જુદી જુદી જાતનું ધાન્ય પાડે છે. એ મુસલમાન બેગમના તાનામાં છે. પહેલાં એ હિંદવાણી હતી.

૫. અહમદનગર જિલ્લો—એનું મુખ્ય શહેર અહમદનગર છે.

એની ઉત્તરે નારાક જિલ્લો, પૂર્વે નિત્રામનું રાજ્ય, અગ્નિડાંચમાં સોલાપુર જિલ્લો, અને નેર્જંત્ય ડાંચમાં ભીમાનદી પુણા જિલ્લાથી એને જુદા પાડે છે; પશ્ચિમે પુણા અને યાત્રા જિલ્લા છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૬,૬૬૬ ચોરસ મેલ અને ૭,૫૧,૨૨૮ માણસની વસ્તી છે. એ જિલ્લાનો પૂર્વ ભાગ પહાડી છે, અને તેની જમિનેા ઢાળ પશ્ચિમથી પૂર્વમાં છે, તેથી એ ભાગનું પાણી ઉત્તરે ગોદાવરીમાં અને દક્ષિણે ભીમાનદીમાં પડે છે.

કેટલાંક શહેરોમાં ઘણા લોકોના મુખ્ય ઉચ્ચમ વણવાનો છે. મુખ્ય નિકાસ માજરી અને તુવરની છે. તે વહેલી પડવે છે, અને પછી ઘઉં, અથા, જુવાર અને તમાકુ પડવે છે. શેરડી અને શાકભાજી પણ ઊગે છે. લોકોના મુખ્ય ખોરાક બાજરી અને જુવાર છે. એ જિલ્લાના ૧૧ તાલુકા ક્યાંકે, તેમાં સાત શહેરા છે. ૬૨૬ શહેરમાં ૫,૦૦૦ કરતાં વધારે માણસની વસ્તી છે. આગલા મુસલમાની રાજ્યનો કિલ્લો અને રાજધાની અહમદનગર હતું. મુંબઈથી મદ્રાસ અને હૈદરાબાદ સુધીની રેલવે એ જિલ્લાની દક્ષિણમાં થઈને જાય છે.

૬. પુણા જિલ્લો—એનું મુખ્ય શહેર પુણા છે.

એનું ક્ષેત્રફળ ૫,૩૪૮ ચોરસ મેલ અને ૮,૦૦,૬૨૧ માણસની વસ્તી છે. એની ઉત્તરે અહમદનગર જિલ્લો, પૂર્વે અહમદનગર અને સોલાપુર જિલ્લા, દક્ષિણે એની અને સતારા જિલ્લા અને ફલકન સંસ્થાનની વચ્ચે નીરા નદી છે, અને પશ્ચિમે એ જિલ્લાની અને કોંકણની વચ્ચે ભોર સંસ્થાન અને સહ્યાદ્રિ પર્વત છે.

એ જિલ્લામાં નદીઓ ઘણી છે. તેઓ ધાટમાંથી નીકળી પૂર્વમાં વહે છે, અને જુનર પાસે ઉત્પન્ન થઈ એ જિલ્લાની પૂર્વ બાજુએ ભીમા વહે છે તેને મળે છે. મુંબઈથી મદ્રાસ અને હૈદરાબાદ સુધી રેલવે જાય છે તે ભોરધાટ ઉપર થઈ એ જિલ્લાની આશ્પાર જાય છે. એ જિલ્લાના ૮ તાલુકા ક્યાંકે તેમાં ૮ કમ્પા છે. ૬૨૬ કમ્પામાં

૫,૦૦૦ કરતાં વધારે માથસ વસેછે. મોઢામાં મોઢું શહેર પુથા છે તેમાં પહેલાં પેશવાની રાજ્યપગારી હતી. ચોમાસાના દિવસમાં મુંબઈના ગવર્નર સાહેબ પુથામાં રહેછે, કેમકે ત્યાંની હવા એ ઋતુમાં સારી હોયછે. શહેર બહાર થડમાં મોટી ભરડરી ધાવણી છે. મુખ્ય નિકાસ—અરિક પાકમાં જુવાર, બાજરી, તુવર, તલ, સથ, મગ, અડદ, કુંદમૂળ અને નાપથી કે રાગી ; રબિપાકમાં જુવાર, ઘઉં, અથા અને જવ.

૭. સતારા જિલ્લો—એનું મુખ્ય નગર સતારા છે.

એનું સેત્રફળ ૪,૯૮૮ ચોરસ મૈલ તથા ૧૦,૬૨,૩૫૦ માથસની વસ્તી છે. એની ઉત્તરે બોર અને ફલટન સંસ્થાન છે, તથા નીરાનદી એને ફલટનથી જુદા પાડેછે. પૂર્વે સોલાપુર જિલ્લો અને જત સંસ્થાન, દક્ષિણે કોલાપુર અને બેલગામ એજન્સિ, અને પશ્ચિમે કોંકણના પ્રાંતો છે. એ જિલ્લો પહાડી છે અને તેના ઢાળ સફાદિ પર્વતની પૂર્વમાં છે. એ જિલ્લામાં મુખ્ય નદી કૃષ્ણા છે તે પોતાની શાખા કોપના સહિત મહાબળેશ્વરમાં ઉત્પન્ન થઈ એ જિલ્લામાં વહેછે. કૃષ્ણાનદીની બીજી શાખા વારધ્યા દક્ષિણમાં છે. એ જિલ્લાની ઇશાન કોણમાં નીરાનદી બીમાને મળેછે. મુખ્ય ઉદ્યમ વણવાનો અને ખેતીનો છે. મુખ્ય ખેતીની પદ્ધતિ જુવાર, બાજરી, ડાંગર, રૂ, ઘઉં, તુવર, અથા, શેરડી, તમાકુ, વસ્ત્રપતિ અને કુંદમૂળ છે.

એ જિલ્લાના ૧૩ તાલુકા કર્પાએ તેમાં સતારામુદ્દાં એક શહેર છે. પહેલાં સતારામાં શિવાજીના વંશજો રાજ કરતા.

૮. સતારા એજન્સિ.—સતારા નીસબત બગીરદારે પહેલાં સતારાના રાજાને આધીન હતા. પરંતુ હાલમાં ઇંગ્લેન્ડના તાબેદાર છે. ઇંગ્લેન્ડ સરકારનો એજન્ટ સતારાનો કલેક્ટર છે. એમની બગીરે નીચે પ્રમાણે :—

	સેત્રફળ	વસ્તી.
	ચોરસ મૈલ.	
પંતસચીવ, મોરનો જાગીરદાર.	૧,૪૯૧	૧,૪૫,૮૭૬
નિંબાઢકર, ફલટનનો જાગીરદાર.	૩૯૭	૫૮,૪૦૨
પંત પ્રતિનિધી, ઔંદનો જાગીરદાર.	૪૪૭	૫૮,૯૧૬
હફઢે, જતનો જાગીરદાર.	૮૮૪	૪૯,૪૮૬
	કુલ એકંદર	૩,૨૧૯
		૩,૧૨,૬૮૦

સતારા જિલ્લાના વાયવ્ય કાશ્ચમાં જોર સંસ્થાન છે તેને તામે કોંકણમધ્યે પશ્ચિમ ધાટમાં એક અલાયદો મૂલક છે. અહિં ડાંગર, નાગલી વગેરે પાડે છે.

બીજી સંસ્થાનોમાં ફલટન એ જિલ્લાની ઉત્તર અને એંદ અને જત સંસ્થાનો દક્ષિણ અને અગ્નિકોણમાં છે. એમની આસપાસના ઇંગ્રેજ મૂલકમાં જેવો પાક નીપજે તેવો એ ત્રણ સંસ્થાનોમાં થાય છે. જત સંસ્થાનમાં સૂરોખાર અને લોદું જડે છે અને ગાળવાની કુલ્લી ખનાવવાની માટી છે. મુંબઈ હાલકાના બીજા ભાગોમાં, તેમાં ઘણું કરીને સલાદિ પર્વતમાં પણ લોદું જડે છે. સતારાના ચાર જાળીરધરોમાં પંતસમીવ અને પંત પ્રતિનિધિ ગ્રામ્ય છે અને બાકીના બે મરાઠા છે.

૧. સોલાપુર જિલ્લો—મુખ્ય શહેર સોલાપુર છે.

એનું સેત્રફળ ૪,૫૨૧ ચોરસ મેલ તથા ૫,૮૨,૪૮૭ માણસની વસ્તી છે. એની ઉત્તરે અહમદનગર, દક્ષિણે બીમાનગી અને સતારા એજન્સિ એની અને કલાહી જિલ્લાની વચ્ચે છે; પૂર્વે નિઝામનું રાજ્ય અને પશ્ચિમે સતારા અને પુણા જિલ્લા છે. બારશી તાલુકા સિવાય બીજા ભાગમાં વરસાદ મોડો પડે છે, અને મૂલક ઊંડા દેખાય છે. કોંકણ અને દક્ષિણ કે મહારાષ્ટ્રમાં મરાઠી ભાષા બોલાય છે, પરંતુ એ જિલ્લાના દક્ષિણ ભાગમાં કાનડી પણ બોલાય છે. મુખ્ય નિકાસ—(ખરિફ) બાજરી, તુવર, ડાંગર અને રૂ; અને (રબિ) જુવાર, ધર્તિ અને ચણા. મોટાં શહેરોમાં ધણા લોકો વણવાનો પંથો કરે છે. એ જિલ્લાના ૬ તાલુકા ક્યાં છે તેમાં ૬ કમ્પા છે. દરેક કમ્પામાં ૫,૦૦૦ કરતાં વધારે માણસ વસે છે. બારશી કમ્પામાં રૂનો વેપાર ટીક આવે છે. હેદરાબાદ જડે સોલાપુરનો બજારો વેપાર છે. બીજું નગર પંદરપુર છે તેમાં હર વરસ જાત્રા ભરાય છે ત્યારે ધણા લોકો એકઠા થાય છે. મુંબઈથી હેદરાબાદ અને મદ્રાસ સૂધીની રેલવે આખા સોલાપુર જિલ્લામાં યત્ન જાય છે.

૧૦. અકલકોટ સંસ્થાન—એ સંસ્થાન સોલાપુર જિલ્લાની અગ્નિકોણમાં વીસ મેલને છેડે સોલાપુર જિલ્લા સાથે જોડાયેલું છે.

એની ઉત્તરે, પૂર્વે અને દક્ષિણે નિઝામનું રાજ્ય છે. એની અને કલાહી જિલ્લાની વચ્ચે બીમા નદી છે. એનું સેત્રફળ ૪૯૮ ચોરસ મેલ અને ૫૮,૦૪૦ માણસની વસ્તી છે. એ મૂલક ઝાડ વગરનો અને ઊંચો નીચો છે. એમાં નદીઓ ઘણી છે. ઘણું કરીને એ સંસ્થાનમાં વરસાદ ટીક આવે છે. મુખ્ય નિકાસ—જુવાર, ડાંગર, શેરડી, ચણા, ધર્તિ, અજશી, અને કડબ. એ સંસ્થાનમાં ઘણા વણકરો રહે છે. પહેલાં એ સંસ્થાનના ઉપરી સતારાના રાજા હતા, પરંતુ હાલમાં ઇંગ્રેજ છે. ત્યાંના રાજા ભોંસલા કુટુંબનો મરાઠો છે. એ રાજા હાલ નાની વયનો હોવાથી સંસ્થાનનો વહીવટ એક ઇંગ્રેજ અધિકારી ચલાવે છે.

પ્રકરણ ૯ મું.

કોંકણ.

કોંકણ પ્રાંત ધાર (સહ્યાદ્રિ) અને દરિયા વચ્ચે જમીનનો સાંકડો કકડો છે. એ જમીનમાં ડાંગર ઊગે એવી ફળદ્રુપ જમીન તથા નાળિયેરીની વાડીઓ છે, પરંતુ આખો પ્રાંત લેહ/એ તો અડઅચ્છો અને વિકટ છે. એમાં ખાદ/એ તથા પર્વતોની હાર અને છૂટાં શિખરો ધણાં છે. એ પ્રાંત અડઅચ્છો હોવાથી તથા ત્યાંની હવા ભેજવાળી હોવાથી ઝાડ ધણાં ઊગેછે. થોડો સાગ થાયછે તે ધણો કીમતી છે. ગૂજરાતની દક્ષિણે સૂરતથી તે પોર્ટુગીજ તાખાના ગોવા પ્રાંત સુધી કોંકણના વિભાગની હદ ગચ્છેલી છે. એ વિભાગ નીચે પ્રમાણે છે :—

વિભાગ.	મુખ્ય શહેર.
૧. થાળા જિલ્લો.	થાળા.
૨. જવાર સંસ્થાન.	
૩. કોલાવા જિલ્લો.	અલિવાગ.
૪. જંજિરા સંસ્થાન.	જંજિરા.
૫. રત્નાગિરિ જિલ્લો.	રત્નાગિરિ.
૬. સાવંતવાડી સંસ્થાન.	

૧. થાળા જિલ્લો.—એનું ક્ષેત્રફળ ૪૨૪૩ ચોરસ મેલ તથા વસ્તી ૯,૦૮,૫૪૮ માણસની છે. એના ૧૧ તાલુકા કર્યા છે. એની ઉત્તરે પોર્ટુગીજ તાખાનું દમણ તથા સૂરત જિલ્લો, પૂર્વે નારાડ, અહમદનગર અને પુણા જિલ્લા, દક્ષિણે કોલાવા જિલ્લો અને પશ્ચિમે અરબી સમુદ્ર છે. પૂર્વે અને ઇશાન કોણમાં એની ભૂમિ ઊંચી છે, તેમાં ઝાડો ઘણાં છે અને થોડી જમીન ખેડાયેલી છે. કાંઠા સમીપ જમીન નીચી છે અને જ્યાં સમુદ્રનું પાણી ફરી નથી વળતું ત્યાં રસાળ છે. નદીઓ ઊંડી છે, તથા ચોમાસામાં તેમના વેગ વધારે હોય છે, તોપણ તેઓ ઉપયોગી નથી, કેમકે શિયાળામાં પાણી થોડું હોય છે અને ઊનાળામાં ઘણુંખરું મૂકાઇ જાય છે.

મુખ્ય નિકાસ.—ચોખા અને નાગલી. બળી થોડાક મથા અને અડદ પાડે છે. કાંઠા ઉપર ખાગાપત પેશા પથ્થ થાય છે, નેમડે શેરડી, કેળાં, પાન, આદું, નાળિયેર વગેરે. કાંઠા ઉપર મથાં ગામડાંમાં ભોડા માધ્યમ પકડવાનો ધંધો કરે છે. આખા નિલ્લામાં ફાર ગાળવાનાં મથા કારખાનાં છે. એ નિલ્લાનું મુખ્ય શહેર થાથા સાષ્ટિ ખેડમાં છે. એ સિવાય નવ મોઢાં શહેરો છે. ફરેક શહેરમાં ૫,૦૦૦ કરતાં વધારે માથસ વસે છે. એમાંના કલ્યાણ શહેર આગળ હિંદુસ્તાન અને દક્ષિણ ભથી જતી મુંબઈની રેલવે સડકના ખે ફાંટા થાય છે. એક ફારે થળધાદે મઢી નારાક, અભાદાખાદ અને કડકતે જાય છે, અને ખીજી લોર ઘાદ થઈ પુથા, સોલાપુર અને મદ્રાસ જાય છે. ખીજી મોદું શહેર નાંદરા છે તેમાં પાળ ઉપર પૂલ ખાંધેલો છે તેથી મુંબઈ ખેડ અને સાષ્ટિ ખેડ જોડાયેલા છે.

૨. જવાર સંસ્થાન.—એની આસપાસ થાથા નિલ્લો છે. એનું સેત્રફળ ૫૩૪ ચોરસ મૈલ તથા વસ્તી ૪૮,૫૫૬ માથસની છે. એના ત્રથ મહાલ કંપો છે. એ મૂલક જંગલી અને પહાડી છે, પરંતુ ડાંગર, નાગલી, વરી, કોળ, મથા અને તલ પાડે છે. બળી જંગલની પથ પેશા છે. ત્યાંનો રાજ કોળી છે. તે ખાળક હોવાથી થાથાનો કલેક્ટર મિલકતનો વહીવટ કરે છે.

૩. કોલાવા જિલ્લો.—એનું સેત્રફળ ૧,૪૮૬ ચોરસ મૈલ તથા ૩,૮૧,૬૪૮ માથસની વસ્તી છે. એના પાંચ તાલુકા કંપો છે. એની ઉત્તરે મુંબઈ ખંડર, થાથા નિલ્લો તથા અંખાનરી છે; પૂર્વે પંત સમીવ સંસ્થાન તથા પુથા અને સતારા નિલ્લા છે; દક્ષિણે રત્નાગિરિ નિલ્લો અને જંજીરા સંસ્થાન છે; અને પશ્ચિમે ફરિયા છે. એમાં ડુંગરો મથા છે. કેટલાક ડુંગરો ખડુ જ ઊંચા છે. તેઓ ઘાટને કાટખુણે પશ્ચિમ તરફ પ્રસરેલા છે અને ખીજી એકાંત શિખરો છે. જરતી આવે એવી ખાડીઓ, નેમડે ઉત્તરે નાગોલથા ખાડી, પશ્ચિમે રોહે અથવા ચૌલ ખાડી અને દક્ષિણે ખાથડાલ ખાડી, ત્રીસ ચાળીસ મૈલ સૂધી નિલ્લામાં પ્રસરેલી છે, તેથી ડાંગર તથા સૂકા માધસાંના વેપારનો ધોરી રસ્તો છે. મુખ્ય ઉચોગ ડાંગર પકવવાનો, તેલ કહાડવાનો, નાળિયેરના રેસાનાં ફેરડાં વથવાનો, અને ખીટું પકવવાનો છે. કાંઠાપર આવેલાં ગામડાંના માધીઓ જથાખંધ માધ્યમાં આલી પરદેશખાતે મઢાવે છે. એમાંના કેટલોક ભાગ મુંબઈ જાય છે, પરંતુ મથોખરો ભાગ જુદા જુદા ડુંગરોને માર્ગે દેશાવર જાય છે. ચૌલમાં ભોડો રેશમ વથવાનો ધંધો કરે છે, તે પોર્ટુગીઝ લોડે ઢાખલ કરેલો ડેલાય છે. ચોખાસાનો મુખ્ય પાક ડાંગર છે; બળી ઊંચા પ્રદેશોમાં નાયથી અને વરી નામે અનાજ ઊગે છે. શિયાળાનો પાક ઓધી કીમતનો છે. એ પાકમાં મુખ્ય મથા અને તુવર છે. કાંઠાઉપર નાળિયેરી અને સોપારીનાં ઝાડની બાડીઓ છે. થોડી શેરડી અને શાક-ભાજી પથ થાય છે. નિલ્લો નાંખે છે માટે તીજીનો દિમાખ થાથા નિલ્લાના દિમાખમાં લખાય છે, એમાં ઘ શહેર છે તેમાંના ફરેકમાં ૫,૦૦૦ કરતાં વધારે માથસની વસ્તી છે.

૪. જંજિરા સંસ્થાન.—એ સંસ્થાન મુંબઈ અને રત્નાગિરિની વચ્ચે વચ્ચે કાંઠા ઉપર છે. એનું સેત્રફળ ૩૨૫ ચોરસ મૈલ છે. એની ઉત્તરે અને પૂર્વે ડોલાલા જિલ્લો છે તથા દક્ષિણે ખાલ્હડાદ પર્વત રત્નાગિરિ જિલ્લાથી એને જુરો પાડે છે. એમાં આશરે ૭૬,૩૬૧ માણસની વસ્તી છે. એના ઉપર નવાબ સાહેબનો અમલ છે. તેના તાલામાં કાઠીઆવાડમાં જાફરાવાદ પણ છે. એ નવાબ હાલની દેશ કે આબિસિનિઆનો મીધી છે, અને જંજીરાના કિલ્લામાં રહે છે. વળી ડોલાલાના કલેક્ટરના તાલા હેટળ આસિસ્ટન્ટ પોલિટિકલ એજન્ટ જંજીરામાં રહે છે. મુખ્ય નિકાસ—ડાંગર, નાગલી અને મીઠું. એમાં માડીઓ પણ વધાય છે.

૫. રત્નાગિરિ જિલ્લો—એનું સેત્રફળ ૩,૮૨૨ ચોરસ મૈલ તથા ૯,૯૭,૦૮૦ માણસની વસ્તી છે. એની ઉત્તરે જંજીરા અને ડોલાલા, પૂર્વે સતારા જિલ્લો અને ડોલાપુર સંસ્થાન, દક્ષિણે સાવંતવાડી સંસ્થાન અને ગોવા સંસ્થાન અને પશ્ચિમે દરિયા છે. એમાં ડાંગર પુષ્કળ પાડે એવી જમીન નીચાણમાં છે. પરંતુ ધણીયરી જમીન વેરાન છે. એમાં ડુંગરો, નદીઓ, અને ખારા પાણીના કુંડ ઘણા હોવાથી દેશ વિકટ છે. એની ઉપરાંત મુખ્ય ઉદ્યમ માછલાં પકડવાનો અને ઘો તથા ચૂનો પકડવાનો છે. મુખ્ય ખેતીની પેદાશ ડાંગર, નાગલી કે નાચળી, વરી, વહી, નાળિયેર, અને સોપારી. એના આઠ તાલુકા કહે છે. વિંગારલા અને હગ્ગુઈ ખંદર મુદ્રાં એમાં પાંચ મોટાં શહેર છે.

૬. સાવંતવાડી સંસ્થાન.—એ ડાંગળની છેક દક્ષિણે છે. એનું સેત્રફળ ૯૦૦ ચોરસ મૈલ છે તથા વસ્તી ૧,૭૪,૪૩૩ માણસની છે. એની ઉત્તરે અને પશ્ચિમે રત્નાગિરિ જિલ્લો, પૂર્વે ડોલાપુર સંસ્થાન અને ખેલગામ જિલ્લો, અને દક્ષિણે ગોવા સંસ્થાન છે. એ સંસ્થાન લોસલા કુળના મરાઠા મરઘરના તાલામાં છે, અને ઇંગ્રેજ તરફથી સાવંતવાડીમાં પોલિટિકલ એજન્ટ રહે છે. એમાં ડાંગર, નાગલી, વરી અને નાળિયેર થાય છે. વળી હરડાં થાય છે તે લૂગડાં તથા આમડાં ઉપર રંગ ચઢાવવાના કામમાં આવે છે.

પ્રકરણ ૧૦ મું.

દક્ષિણ મહારાષ્ટ્ર દેશ અને ઉત્તર કાનડા.

દક્ષિણ મહારાષ્ટ્ર દેશ એ નામ નવું છે. અસલના મહારાષ્ટ્ર અને કલ્યાંટક દેશના કેટલાક ભાગો મળીને એ દેશ થ-

યોછે. કૃષ્ણા નદીની દક્ષિણના મૂલકને કુર્ણાટક કહેતા; અને મહારાષ્ટ્ર તથા કુર્ણાટક દેશની ભાષાઓ જુદી છે.

કુર્ણાટક દેશમાં પર્વતો અને નદિ એડી રાકાય એવી જ-મીન થોડીજ છે. એમાં વિસ્તીર્ણ મેદાનો છે તેમની જમિ કાળી રૂ પાકે એવી છે ને તેમાં એતી ખડુ સારી થાયછે.

૧. કલાદગી જિલ્લો.—એનું મુખ્ય શહેર કલાદગી છે.

જીમા નદીવડે સોલાપુર અને અકલકોટથી એ જિલ્લો જુદા પડેલોછે. જીમા નદી આગળ જતાં નિઝામના રાજ્યમાં કૃષ્ણાને મળેછે. એ જિલ્લાની પૂર્વે નિઝામનું રાજ્ય, દક્ષિણે ધારવાડ જિલ્લો, અને પશ્ચિમે રામદુર્ગ, મુષોળ, જમખિંડી અને જત સંસ્થાનો છે. જીમા નદી સિવાય કૃષ્ણા, ઘટપ્રભા અને મલપ્રભા એ ત્રણ નદીઓ, એ જિલ્લામાં છે. છેલ્લી બે નદીઓનો સંગમ કૃષ્ણાનેડે થાયછે. એ જિલ્લો ઊંચો નીચો છે, અને ખજૂરી સિવાય બીજાં ખાડ એમાં નથી. એ જિલ્લાનું ક્ષેત્રફળ ૫,૭૫૭ ચોરસ મૈલ અને ૬,૩૮,૪૯૩ માણસની વસ્તી છે. લેડોનો મુખ્ય ઉદ્યોગ એતી અને વણવાનો છે. એતીની પેદાશમાં જુવાર, ઘઉં, ચણા, રૂ, અને બાજરી મુખ્ય છે. લેડોનો મુખ્ય ખોરાક જુવાર છે. એ જિલ્લામાં કાનડી ભાષા બોલાયછે. પરંતુ ઉત્તરનો તાલુકો ઇંડી છે ત્યાંના લોક તથા વ્રાત્તથો મરાઠી ભાષા બોલેછે. હિંદુઓની મોટામાં મોટી સંખ્યા લિંગાયતોની છે. એ જિલ્લાના આઠ તાલુકા કર્યા છે તેમાં ૧૧ કમ્પા છે. આગલા મુસલમાની રાજ્યની રાજધાની વિજાપુર એમાંનું એક છે. એ રાજ્યને પાદશાહ ઔરંગઝેબે તોડી તાંખું હતું. એ મોટું શહેર હતું; નવ મૈલ ફરતો એનો ડોર છે, અને એમાંનાં ઉત્તરાક જૂનાં મકાનો આશ્ચર્ય પમાડે એવાં મોટાં અને સુંદર છે. એજી ઇમારતો માત્ર અમદાવાદમાં છે, મુંબઈ ઇલાકાના બીજા કોઈ શહેરમાં નથી. વેપારમાં સૌથી મોટું નગર બાગલકોટ છે.

૨. બેલગામ જિલ્લો.—મુખ્ય શહેર બેલગામ છે.

પશ્ચિમમાં ક્ષાત્રી પછી એ જિલ્લો છે. એની દક્ષિણે ધારવાડ અને કાનડા જિલ્લા છે. બીજી બાજુએ પરરાજ્ય આવેલાંછે; પશ્ચિમે ગોવા, સાલંતવાડી અને કોલાપુર; ઉત્તરે મિરજ, સાંગલી અને જત; અને પૂર્વે જમખિંડી, મુષોળ અને રામદુર્ગ સંસ્થાનો છે. એ જિલ્લામાં મુખ્ય નદીઓ ઉત્તરે કૃષ્ણા, મધ્યમાં ઘટપ્રભા અને દક્ષિણે મલપ્રભા છે. એ જિલ્લાની ઉત્તર અને પૂર્વનો ભાગ મેદાન છે અને તેની જમીન સુધરેલીછે, પરંતુ દક્ષિણે સપ્તાદિના ડુંગરથી ઊંચી નીચી ખંડિત થયેલી છે. એ-માંનાં ઉત્તરાક સ્થળોમાં ઘાડાં જંગલ છે. એ જિલ્લાનું ક્ષેત્રફળ ૪,૬૫૭ ચોરસ મૈલ અને ૮,૬૪,૦૧૪ માણસની વસ્તી છે. એ જિલ્લામાં મરાઠી અને કાનડી ભાષા બો-લાયછે, મરાઠી ભાષા થણું કરીને એ જિલ્લાના પશ્ચિમ અને દક્ષિણ ભાગમાં અને

કાનડી ભાષા ઉત્તર અને પૂર્વમાં બોલાય છે. લોડનો મુખ્ય ઉદ્યમ ખેતીનો, કાંતવાનો અને વણવાનો, લાકડાંના અને ધાતુના સામાન બનાવવાનો છે; કુંભાર અને મોખીનો ધંધો પણ ચાલે છે. વળી એ જિલ્લામાં કાપડ અને રેશમનો વેપાર ટીક ચાલે છે. ખેતીની પેદાશમાં ડાંગર, રૂ, જુવાર, શર્ણ, ઘઉં, બાજરી, શેરડી, જવ, અને ફેદાળ મુખ્ય છે. થોડો તમાકુ પણ થાય છે. એ જિલ્લાના સાત તાલુકા કર્યો છે તેઓમાં ૫ મોટા કસ્ટા છે.

૩. કોલાપુર રજાન્સિ.—એનું મુખ્ય શહેર કોલાપુર છે. કોલાપુર સંસ્થાન ત્યાંના મહારાજાની આધ્યાવરથાને લીધે હાલ પોલિટિકલ એજન્ટના તાબામાં છે. એ મહારાજા દત્તપુત્ર છે. શિવાજીનાં વંશની વડી શાખાનું રાજ્ય સતારામાં હતું, અને તેના નાના કુંવરની ગાદી કોલાપુરમાં ચાલે છે.

એ સંસ્થાનની ઉત્તરે સતારા જિલ્લો અને વારણા નદી છે; પૂર્વે કૃષ્ણા નદી એની અને સાંગલી તથા મિરજ સંસ્થાનોની વચ્ચે છે; દક્ષિણે અને અગ્નિકોણમાં બેલગામ જિલ્લો, અને પશ્ચિમે સહ્યાદ્રિ પર્વત એની અને કૃષ્ણ (સાવંતવાડી અને રત્નાગિરિ) ની વચ્ચે છે. એ સંસ્થાનનું ક્ષેત્રફળ ૨૮૧૬ ચોરસ મૈલ અને ૮,૦૦,૧૮૯ માણસની વસ્તી છે. એમાંના લગભગ ૬ લાખ માણસ મરાઠી અને બાડીના કાનડી બોલે છે. એ સંસ્થાનમાં પુષ્કળ વરસાદ આવે છે, અને પંચગંગા અને ખીજ નદીઓના કાંઠાની જમીન ઘણી રમણ છે. સર્વ સાધારણ ધાન્ય પાકે છે, તેમાં વિશેષ કરીને જુવાર અને ડાંગર. વળી શેરડી, શાકભાજી અને તમાકુ થાય છે. થોડુંક રૂ, મરચાં અને કમુંનો થાય છે. સૂતર અને ઊનનો જાડો વણાટ થાય છે. માટીનાં વાસણ અને હાથકામ બને છે. થોડુંક લોઢું જડે છે. મહારાજાના તાબામાં ઘણા સરદારો છે તેમાંના વિશાળગઢ, કાગલ, બાલડા, અને ઇચળકરંજના સરદારો મુખ્ય છે.

૪. દક્ષિણ મરાઠા જાગીર.—એના જાગીરદારો અસલ પેશ્વાની આગ્રા માનતા, પરંતુ હાલમાં ઇંગ્લેન્ડને ખંડણી આપે છે અને તેમને આધીન છે. ઇંગ્લેન્ડ સરકારની તરફથી કોલાપુરનો પોલિટિકલ એજન્ટ કામ ચલાવે છે. એ જાગીરો આઠ છે તે નીચે પ્રમાણે:—

	વસ્તી.	નિકાસ.
સાંગલી.	૧,૯૬,૮૩૨.	આ સર્વે સંસ્થાનોમાં જુવાર, ધઉ*,
જમરિંજી.	૮૩,૯૧૭.	અથા અને ર પાઉં. સાંગલી અને
મિરજ. (વડી શાખા)	૬૯,૭૩૨.	કુરેંદવાડમાં ડાંગર પણ પાઉં. અને
મિરજ. (નાની શાખા)	૩૦,૫૪૧.	મિરજમાં શેરડી થાય. સર્વે સંસ્થા-
કુરંદવાડ. (વડી શાખા)	૩૫,૧૮૭.	નોમાં વાસથ, દેશી જાડાં કાપડ વગેરે
કુરંદવાડ. (નાની શાખા)	૨૫,૮૧૧.	બનેછે અને મિરજમાં સારંગી, તંબુરા
મુધોઠ.	૫૨,૧૬૩.	વગેરે વાગ્નિત્રો બનેછે.
રામદુર્ગ.	૨૯,૫૭૦.	

કુલ ૫,૨૩,૭૫૩.

વળી એ સરદારોનાં ગામ ઇંગ્લેન્ડ મૂલકમાં વીખરાતાં છે. તે ગામોમાં ૧૪,૮૦૦* માથાની વસ્તી છે. સાંગલી, જમરિંજી, મિરજ અને કુરેંદવાડની જાગીરો પટવર્ધન વંશના બ્રાહ્મણોની છે; મુંબઈની જાગીર ભાંસલે ચોરપુરવંશની છે; જાગીરદારને રાજસાહેબ કહેછે; રામદુર્ગની જાગીર ભોરવંશના બ્રાહ્મણની છે. પટવર્ધન વંશના સરદારોનાં ગામો ઘણાંજ વીખરાતાં છે. સાંગલી સંસ્થાનનું મંગળવાડા ગામ પંદરપુર પાસે જીમા નદીને કાંઠે છે, અને સાંગલી સંસ્થાનનું બીજું શિરહતી ગામ મુંબઈ ઇલાકાની દક્ષિણ સરહદ ઉપર તુંગભદ્રાને કાંઠે છે. એ સંસ્થાનોમાં વસનારા ભોડાંમાંના અડધા ઉપરાંત કાનડી ભાષા બોલેછે અને બાકીના મરાઠી બોલેછે.

૫. ધારવાડ જિલ્લો.—મુખ્ય શહેર ધારવાડ છે.

એ જિલ્લો મુંબઈ ઇલાકાની અગ્નિ કોણમાં છે. એની ઉત્તર બેલગામ, રામદુર્ગ સંસ્થાન અને કલાઈગી જિલ્લો, પૂર્વે રૈચુર રાજ્યાલ (નિઝામનું) અને મદ્રાસ ઇલાકાને બહારો જિલ્લો, દક્ષિણે મહેસૂર અને પશ્ચિમે કાનડા અને બેલગામ છે. એ જિલ્લાનું ક્ષેત્રફળ ૪,૫૩૫ ચોરસ મૈલ અને ૮,૮૨,૭૦૯ માથાની વસ્તી છે.

સદ્યાદિ પર્વતની પાસે એ જિલ્લાનો પશ્ચિમ ભાગ ખડખડો અને પહાડી છે, પરંતુ પૂર્વ તરફની જમી કાળી સપાટ છે તેમાં માત્ર કોઈ કોઈ ટેકાણે ઘટ્ટો ડુંગર કે ડુંગરોની હાર છે. એ જિલ્લામાં મુખ્ય નદીઓ ઉત્તરે મહાપ્રભા અને દક્ષિણે તુંગભદ્રા છે. તુંગભદ્રા નદી નિઝામના રાજ્ય માંહેલા રૈચુરની પટ્ટીનેર કૃષ્ણા નદીને મળેછે. એ જિલ્લામાં કાનડી ભાષા બોલાય. ભોડાંમાં ઘણા લિંગાયત છે. ભોડાંનો મુખ્ય ઉદ્યમ ખેતી છે. ખેતીની પદ્ધતિમાં દેશી અને પરદેશી કપાસ, જુવાર, અને જુરી જુરી જાતનું તેલ મુખ્ય છે. એ જિલ્લાના ૧૧ તાલુકા કર્ણાજે તેઓમાં ૧૪

* જુના વસ્તીપત્રક પ્રમાણે.

મોટા કમ્પા છે. સર્વથી પઢીઆતું શહેર હુબલી મૃતરાધિ અને જાનના પ્રપડને માંદ પ્રખ્યાત છે.

૬. સાવનૂર જાગીર.—એ ધારવાડ જિલ્લાની પૂર્વે છે.

એનું સેત્રકળ ૭૦ ચોરસ મૈલ અને ૧૪,૭૬૩ માણસની વસ્તી છે. એ સંસ્થાન પદાધ્ય વંશના સુમલમાન નવાનું છે, અને પહેલાં પશ્ચાત્તા હયા નીપે હતું હા- પ્રનો નવાન બાળક ઠોવાથી ઇંગ્લેન્ડ તરફથી ધારવાડનો કલેક્ટર એ સંસ્થાન ઉપર રખરેખ રાખેછે. મુખ્ય નિકાસ રૂ. જુવાર, ડાંગર, કળમી, મગ, તાળિયેર, દીલ્લી, તુવર, પાન અને શેરડી છે.

૭. ઉત્તર કાનડા.—મદ્રાસ સરકારે ઉત્તર કાનડા દેશ મું- મઈસરકારને સને ૧૮૬૧ માં સોંપ્યો.

એનું સેત્રકળ ૩,૮૧૧ ચોરસ મૈલ અને ૪,૨૧,૮૪૦ માણસની વસ્તી છે. એની ઉત્તરે મેલગામ, પૂર્વે ધારવાડ અને મહેસરનું રાજ્ય, દક્ષિણે મહેસર અને મદ્રાસ પ્રલકો, અને પશ્ચિમે અરબીસમુદ્ર તથા પોર્ટુગીઝ તાનાનું ગોવા સંસ્થાન છે. ધાટની નીચલી ભૂમિ અને ધાટની ઉપરી ભૂમિ એવા એ જિલ્લાના બે ભાગ છે. સધાકે પર્વત છેક ઉત્તર ભાગ કરતાં કાનડામા દરિયાની વધારે પાસે છે તેથી તેની તળેટી અને દરિયા વચ્ચે પાંચથી પદર મૈલ પહોળાઈ છે. ઉત્તર કાનડામાં ધાટની ઉપર અને ઢેઠળ જંગલો છે. એમા સર્વે જાળી નવ નરીઓ છે તેમાંની તુંગબદ્રાને મળનારી વરધા તથા શેરવતી મુખ્ય છે. ગેરસોપાની પાસે શેરવતી ધાટ ઉપરથી નીચા પ્રદેશમાં ઘોષ પડેછે. એમાનો સૌથી જિમામાં જિમો ઘોષ ૮૯૦ ફુટ છે. અહિંના લોકની ભાષા કાનડી છે, પરંતુ મરાઠી અને કાનડીની મિશ્રિત મરાઠી અને કોંકણી બધું કરીને કાંઠા ઉપર વસનારા લોક બોલેછે. લોકોને મુખ્ય ઉદ્યમ ખેતી છે, અને મુખ્ય ખોરાક ચોખા છે. રાળી અને શેરડી પણ પાડેછે. બાગાયત પેદાશમા તાળિયેર, સોપારી, એળખી, અને મરી છે તે દેશમાં ખપેછે અને પરદેશખાને મોકલવામાં આવેછે.

હાલમાં એ દેશના ૮ તાલુકા અને ૩ મહાલ કર્યાછે, તેમાં ૭ મોટા કર્યા છે. એમાંના કારવાડ, કુંપયા અને હોનાવર મોટાં બંદરો છે. મુંબઈ તથા કરાંચીની પેઠે એમાસામાં વહા- જાનું રક્ષણ થઈ શકે એવું ત્રીજું બંદર માત્ર કારવાડ છે.

